

Бумеранг

КАМУНКАТ.ORG

Раздзел першы

1

Хрол натужыўся і ўсё ж выпрастаўся, ды бярэзіна, заторкнутая канцом пад станіну каўша, з такой сілай аддала назад, у плячо, што ён ледзьве не асеў на калені. Пераступіўшы ямчэй, зноў напнуўся і раптам адчуў, што ногі, быццам іх пачало засмоктаць, паглыбляюцца ў мяккі пясок. Стала крыўдна, што не адолець каўша, а разам і вусцішна -- зноў станіна прыцісне да гусеніцы, калі зусім не перарэжа напалам, Ігната Хапрова, які ўжо сышоў голасам і цяпер адно хрыпеў ды шкрабаў пальцамі па бліскучых, нібы адпаліраваных траках, па рудых ад апалін вантробах трактарнага матора, спрабуючы ўчапіцца за іх, і, пэўна, не адчуваючы таго, што яны гарачыя, пякуць яму пальцы. Над небаракам вохкалі Іван Малы і дзядзька Козыр, спрабавалі падхапіць Ігната пад рукі, выпрастаць яму падломленыя ногі, выцягнуць небараку з гэтых страшных “нажніц” -- самкнутых разам гусеніцы і станіны... Ці ж было ім калі азірнуцца на Хрола? І Хрол не стрываў, закрычаў:

-- Дапамажыце! Хутчэй!..

Мужчыны адразу азірнуліся, кумільгам кінуліся да яго, пэўна, таксама скемілі, што адно гэтак, прыўзняўшы коўш, і можна яшчэ неяк уратаваць Ігната -- механіка торфабрыкетнага завода, -- які напаткаў каля трактара смяротную бяду. Іван Малы забег наперад Хролу і адразу падставіў пад страшэнны цяжар сваё плячо, а дзядзька Козыр спачатку ўзяў убок, да падворка Хапрых, да зваленых там пад плотам бёрнаў, адкуль дагэтуль узяў бярэзіну і сам Хрол. Праз нейкае імгненне леваруч ад Хрола мільгануў і ўторкнуўся канцом пад станіну таўшчэзны кругляк -- і коўш злёгка

падаўся ўгору. Затое, здалося, пачаў уздымацца тупы трактарны перад -- з такім імпэтам падважыў станіну кругляком дзядзька Козыр, паказаўшы сваю сілу. Хрол імгненна перахапіў бярэзіну, ледзьве не падмяўшы пад сабе Івана Малога, напяўся да чорных мятлікаў у вачах. Але на большае не хапіла спрыту ні яму, ні дзядзьку Козыру, ні Івану Малому -- коўш нібыта заклініла.

“Гідраўліка!” -- запознена скеміў Хрол і прахрыпеў:

-- Пад’ёмнік, мужыкі. Гідраўлічны... Свалата!

У адказ было натужлівае дыханне. Напяліся мужчыны -- і быццам скамянелі.

Аднак і трываць гэтак доўга не выпадала. Тое, што пад станінай курчыўся ад болю чалавек, што гэтай станінай, калі яе не ўтрымаць, можна зноў прыціснуць Ігната Хапрова да гусеніцы, палохала, прымушала нешта рабіць. Але што? Як тут ратаваць чалавека? Хрол, сцяўшы зубы, трываў, бачыў, што гэтаксама тужыцца дзядзька Козыр, што мітусіцца, усё ніяк не можа зручна падкласціся пад бярэзіну Іван Малы -- ён то напіраў на яе плячом, то, спрактыкаваўшыся, ціснуў уверх рукамі, ды гэтак адно замінаў яму, Хролу, -- і ліхаманкава думаў: што рабіць? як памагчы Ігнату?

Ігнат нібыта пачуў ягонья думкі -- заенчыў уголас, працяжна, жудасна... Ад гэтага чужога болю ў Хрола схаладзела ў грудзях. Пэўна, вельмі напалохаўся і Іван Малы; ён нават перастаў націскаць на бярэзіну.

-- Не мітусіся, Ваня! Лепей пашукай цурбан які ды застапары станіну, -- злосна прахрыпеў Хрол няўклюднаму памочніку і быццам прасвятлеў розумам: гэта ж тое, што трэба! Не даць, не даць больш апусціцца каўшу!

-- Ваня! -- усхвалевана гукнуў Хрол. -- Стапары! Станіну стапары. Хутчэй!

-- Ага, стапарыць трэба, -- зароў і дзядзька Козыр.

Іван Малы быццам чакаў такой каманды. Кінуў падсабляць і борзда шуснуў кудысьці за трактар.

Хрол пахіснуўся ад раптам пабольшалага цяжару -- ён памыляўся, Іван Малы ўсё ж трымаў і на сабе вагу каўша -- аднак тут жа адчуў палётку: то дзядзька Козыр павёў, мо на які сантыметр, свае бёрна ўверх. Толькі цяпер Хрол пачуў, што цяжка дыхае гэты асілак, і, баючыся, каб ён не знямогся, сам напружыўся штосілы.

-- Я сам... Я звярну гэты коўш, -- натужліва адазваўся дзядзька Козыр, ды наддаў так, ажно зыбануўся трактар.

-- Цішэй, -- перасцярог яго Хрол. Ігнат Хапроў пасля кароткага забыцця абудзіўся, ускрыкнуў, ізноў пачаў стагнаць. Гэтая мальба аб паратунку знявечанага, працятага болем чалавека рвала душу: здавалася, Ігнат то жалобна вінаваціў, то праклінаў усіх здаровых і дужых; каб не чуць яго, хацелася заціснуць вушы. Але Хрол разумеў і другое: яшчэ больш страшна расслюніцца ў жальбе па Ігнату. Ашаламленне ад бяды, што раптам абрынулася на Ігната, прайшло, і цяпер ён, Хрол, хоць і было вельмі шкада небараку, намагаўся глядзець на тое, што здарылася, разважліва, нават жорстка. Ды яшчэ зазваваў, мабыць, ад сваёй немачы і, здавалася, гэтае пачуццё надае яму сілы трымаць коўш, змагацца з ягонай сталёвай вагою.

Хрол упіраўся, не бачыў, што ўжо збягаюцца да трактара напалоханья людзі, не ведаў, куды пабег Іван Малы, адно прагнуў, каб той хутчэй замацаваў гэты цяжкі коўш, які з кожным

імгненнем вымотваў сілы. Смыліла здранцвелае плячо; каб не дзядзька Козыр, Хрол, пэўна, даўно б знямогся. Аднак недарэчная думка пра гэта яшчэ больш распальвала злосць; была хвіліна, калі здалося, што ён быццам нанова падужаў -- так налёг на бярэзіну, што пад станінай пасунулася наперад бярно, на якое націскаў дзядзька Козыр.

-- Не надарвіся, ёлуп... -- гаркнуў на яго асілак. -- Кідай лагу і адыйдзіся... Я сам.

Але Хрол стаяў і трымаў як скамянелы. Дый хіба можна было паслухацца дзядзькі Козыра? Пэўна, гэты асілак можа нават перакуліць трактар, аднак і ягонага намагання ўсяго гулька, каб перапыніць бяду. А бяда гэтая -- ой якая!.. На гусеніцы даходзіў знаёмы Хролу змалку чалавек і верылася, што, калі падважыць коўш, то Ігнат застанецца жывы. Таму хай не гоніць яго дзядзька Козыр, ён не адыдзецца ад бярэзіны, не перагнецца пад цяжарам каўша! Гнеў, злосць, нянавісь перапаўнялі Хрола, ён нават баяўся сарвацца, кінуцца на людзей з-за недагляду якіх надарылася гэтая трагедыя. Кінуцца на самога бацьку Ігната -- Івана Хведаравіча Хапрова, які, здавалася, аслупянеў ад жаху і нерухома стаяў каля трактара, быццам урослы ў зямлю, і не падыходзіў да расціснутага сына; на сваяка Ігната, яконага дзядзьку Кахановіча -- гэты ляснік, п'яны як твань, валяўся цяпер у пяску, куды кульнуўся проста з трактарнае кабіны; на ўвесь род Хапровых, з якім цесна і даўно пераплёўся і ягоны, Хролаў, лёс... І не адно ягоны...

-- Ваня, хутчэй!.. -- закрычаў Хрол Івану Малому, адчуваючы, што вось-вось пераломіцца пад непасільным цяжарам.

Ад самае раніцы Хрола не адпускала гнятлівае прадчуванне няшчасця. Чакаў ён гэтага ад рэвізора Стрыка, які ўжо трэці дзень запар сядзеў у рыбгасе і, як здавалася, толькі і выяўляў яго, дырэктара, дробныя гаспадарчыя пралікі. Трэба была кропля рэвізорская строгасці, каб зусім засмуціць і так парадкам прыгнечаную клопатамі, знерваваную Хролаву душу...

Ды, мусіць, паганага са жменьку не бывае. Калі пасыплецца яно, дык на поўныя прыгаршчы.

Во колькі яго абрынулася за апошні час на Хролаву галаву.

Адно распачалі рыбакі восеньскую пуціну -- і адразу няўдача. Узбіліся на вірлівую плынь ды так пераблыталі невады, што пасля ледзь разабраліся з імі на беразе. Абкладалі рыбакі мацюкамі гэтыя шматклятыя Бермуды свайго роднага возера, -- на другім баку Загародскага, іх мястэчка, чутно было гэта, а возера ўжо ў адказ прымірэнча плёхкала хвалямі, блішчэла пад вераснёўскім сонцам аж да небасхіла. “Ну што з яго возьмеш...” -- паўздыхалі людзі і пазначылі на сваіх картах-лоцыях новае месца д’яблавага віру. Пачухалі патыліцы: дзе ён закіпіць-заклякоча наступным разам? Добра яшчэ, калі ўздыецца на паверхню, тады можна ўгледзець яго, абысці... Каб неяк забыцца на горыч няўдачы, рыбакі пасмяяліся троху, згадаўшы, як пазалетась патрапілі на такія ж віры местачковыя маладзіцы, плывучы пад ветразем дахаты ад Весніна, вёскі, што праз возера насупраць Загародскага. Ваўчком закружляла лодка; ох і віску было над вадой, пакуль мужчыны не знялі іх на маторках.

Возера Загародскае, па краі поўнае рыбы, яно адно з выгляду ціхмянае... Праз ягоны выбрык прастаяў местачковы флот на прыколе тры дні.

Далей -- болей... Адно рыбакі зноў пусціліся шукаць удачы, захварэў на жывот кладаўшчык Іван Хведаравіч Хапроў. Захварэў знянацку, на рабоце -- скруціла ў дугу, і Хрол тэрмінова выправіў гэтага ўжо добрага веку мужчыну ў местачковую бальніцу. Аднак таго адтуль хуценька адпусцілі дахаты; казалі, што Хапроў заўпарціўся, схацеў перахварэць, калі не сканае, пад сваім дахам. Вольнаму, як кажуць, воля, ды ўсё ж Хрол пашкадаваў, што так з бальніцай выйшла. Яна, вядома, не раённага ўзроўню, не кажучы пра абласны, аднак пры ёй Хапроў хутчэй бы акрыяў. Кладаўшчык быў патрэбны ў час пуціны. Не тое, каб не было кім яго падмяніць, не -- Хрол паставіў на прыём рыбы Ядзю Вярэніч, руплівую жанчыну з падсобніц, мо толькі дрэнь, што языкатую, чаго добра-такі пабойваліся звыклія да ўсяго, нават да грубасці, рыбакі, -- аднак, калі пры складах гаспадарыў Хапроў, было спакайней. Рыба, яна толькі ў возеры не ўлічоная; спажыве яе адтуль каторы загародзец хоць поўны мех -- ніхто і не здзівіцца. Ну самае большае -- скажуць: браканьер... А тут каб злавіць і захаваць яе -- і невады, і лодкі, і маторы, і бензін, а яшчэ склады, вагі, халадзільныя камеры, рознае другое прычандале, без якой не будзе рыбалоўчай гаспадаркі. І рыба ўжо не проста рыба ў яе звыклым выглядзе. "Тавар", -- толькі гэтак называе яе кладаўшчык Хапроў, ды пільна сочыць, каб, крый божа, рыбакі не пранеслі каторую ад лодак паўз ягоныя склады. Гадзінамі можа ён, прытуліўшыся ў зацішку каля склада, аглядаць праз бінокль азёрны прасцяг, дзе ўдалечыні кратаюцца рыбацкія лодкі, глядзець так, нібы падлічваць, колькі

рыбін і якіх выцягваецца з вады. А рыба пачала трапляць ў невады дыхтоўная, часта і таўсталобік, якога раней маляўкамі запусцілі ў возера Загародскае па падказцы вучоных. Цяпер яго больш за ўсё і пільнаваў кладаўшчык. Ведаючы Хапроўскую звычку назіраць праз бінокль, рыбакі здзекліва, але трапна празвалі яго Ракам. І сапраўды, калі глядець збоку, шмат згадвалася ў Хапрове рачынага: і бінокль што вочы, і рукі, узнятыя ключнямі, калі ён трымаў гэты бінокль, і ягоная постаць прыгорбленая, і выцягнутая востратварая, з кручкаватым носам галава... -- як ёсць рак, якога вылавілі і ён натапырыўся бараніцца...

Самому Хролу непрыемна было чуць такое пра кладаўшчыка, ён нават дакараў рыбакоў, калі чуў ад іх кпіны. Аднак і сам не хаваў сваёй непрыхільнасці да гэтага чалавека. І было з чаго: местачкоўцы былі перакананыя, што якраз Іван Хведаравіч Хапроў быў вінаваты ў пагібелі высланага сюды з Масквы вучонага-іхтыёлага Сцяпана Васільевіча Стральцова, які ў сярэдзіне пяцідзсятых тут, у Загародскім, наладжваў рыбалавецкую гаспадарку, ды яшчэ з кансервавым заводзікам, што даў працу шмат якім людзям. Застрэлілі Хролавага бацьку на возеры, і пайшла па мястэчку пагалоска, што гэта не абышлося без Івана Хапрова, сяльпоўца, які браканьерыў ледзь не навідавоку. Прычыны тае трагедыі засталіся тайнаю; сяльпоўца не пакаралі, больш за тое, ён нават узначаліў рыбгас. І адно калі Хрол вырас, вывучыўся і з дыпламам іхтыёлага вярнуўся назад у мястэчка, Іван Хведаравіч Хапроў, ужо нямала скручаны гадамі, адышоў ад кіраўніцтва, папрасіўся ў кладаўшчыкі, балазе адкрылася месца -- папярэдні кладаўшчык Навум Плаўнік зняўся з сям'ёю і пераехаў у горад.

Доўга не даваў веры Хрол нядобрым пагалоскам пра Хапрова, - усё-ткі гэта быў бацька Ігната, ягонага сябрука, з кім ён разам вучыўся, разам хадзіў месiachковымі падшыванцамі. Сваім быў колісь Хрол для сям'і Хапрых, Ігнат часта аціраўся каля Стральцовых, ды потым, хлопцамі, з-за месiachковай настаўніцы Тоні Парамон яны зненавідзелі адзін другога...

...Хрол і не думаў наведваць хворага старога Хапрова. Ды ўсё ж сабраўся паехаць да яго не добразычліўцам, а па просьбе рэвізора Стрыка, каб узяць ключы ад складоў, -- не ад новых камер з сучасным халадзільным абсталяваннем, дзе цяпер гаспадарыла Ядзя Вярэніч, а ад запасных, старых, што былі зроблены колісь, на пачатку стварэння рыбгаса, і трымалі холад ад лёду, які нарыхтоўвалі ўзімку на возеры і перасыпалі пілавіннем. Здаралася, пры багатых уловах і ў гэтых складах была патрэба. Але толькі не сёння, калі шмат рыбы везлі адразу на завод. Рэвізору Стрыку, нечаканаму госцю з раёну, заманулася аглядзець гэтыя склады. Вось гэты чалавек і турбаваў Хрола. Мала той бяды, што так няўдала пачалася пуціна, захварэў кладаўшчык, дык яшчэ і рэвізора чорт наслаў!

Шмат рэвізораў Хрол перабачыў за сваё дырэктарства. Былі сярод іх і сціплыя, ціхмяныя, ды настолькі, што, здавалася, яны пакутавалі ад гэткага свайго душэўнага стану. Былі і нахабнаватыя -- такіх саромеўся сам Хрол: пад іх уплывам можна было зблытаць, дзе сваё, дзе дзяржаўнае, дзе праўда, дзе падман. Але, нічога, абыходзілася: і гэтых Хрол сустракаў і справаджаў з парожнімі кайстрамі, а калі яны дзе і здабывалі ў Загародскім да свайго стала якую рыбіну, дык, пэўна, у месiachковых крамах ці ў браканьераў. А Стрык не такі. Уедлівы службіст. З асалодаю

вывучае кожную паперыну. Не назалючы Хролу, ён даволі хутка перабраў-перагледзеў пульхната-папяровую бухгалтэрыю, і пры гэтым -- быццам замкнуўся чалавек у цвёрдым панцыры, на які выглядаў ягоны карычневы гарнітур, адкуль адно вытыркалася гламаздаватая галава: круглая, з важкімі акулярамі, за шкельцамі каторых хаваліся шэрыя недаверліва-насцярожанья вочы. Потым Стрык дайшоў, як ён сам выказаўся, да натуры -- да складоў; перад ім расчынілі дзверы маразільнікаў -- лічы сабе спрытна па скрынках, колькі тут рыбы, бо Іван Хведаравіч Хапроў пільнаваў, каб у кожнай была аднолькавая вага. І Стрык лічыў, старанна і доўга, пераважваў на выбар скрынкі, запісваў лічбы ў нататнік, звяраў іх з тымі, што былі пазначаны ў накладных. Хрол за гэтую арыфметыку не баяўся: вага сойдзеца! Ён, дырэктар, не сумняваўся: пры кладаўшчыку Хапрове на складах парадак. І Стрык, калі скончыў праверку, мабыць, упершыню пасміхнуўся, маўляў, не мае заўвагаў, бо натура з вагою, што была пазначана ў паперах, сышла як тут і было. Між тым яму закарцела праверыць запасныя склады, хоць і ведаў ад Хрола, што яны пакуль што парожнія, без рыбы; адно там прымкнёны такі-сякі рыбацкі рыштунак, збольшага ўжо непатрэбны хлуд, але каторы неяк шкада выкідаць, хоць быў спісаны. Канечне, рэвізору можна было б і адмовіць -- спраўдзіў улоў з накладнымі, ну і будзь здаровы! -- аднак Хрол зрабіў шырокі жэст -- павёў раённага госця да запаснікоў. Ён паклікаў Ядзю Вярэніч, каб тая прынесла ад гэтых складоў ключы, але жанчына збянтэжылася. Аказалася, не пакінуў ёй патрэбную зараз звязку стары Хапроў, і, пэўна, не наўмысна, бо калі чалавека адпраўлялі ў бальніцу, хіба была каму да галавы гэтка дробязь. На такую недарэчнасць Хрол засмяяўся,

ды раптам убачыў, што Стрыковы вочы навастрыліся халоднаю падазронасцю. І ён зазлаваў: ён расчыніць запаснікі гэтаму сышчыку! Адно як? Замкі збіваць? Шкада было псаваць дзверы, і тады Хрол вырашыў з'ездзіць да хворага кладаўшчыка дадому сам, бо стары Хапроў аддаць ключы мог адно дырэктару рыбгаса. Ён сказаў рэвізору, каб той пакуль што палюбаваўся хараством возера, і рашуча накіраваўся да "ліазіка", балазе службовая легкавушка была заўсёды пад рукою.

"Ліазік", гэтая ўжо немаведама калі набытая рыбгасам і колькі разоў рамантавана-перарамантаваная ламачына, -- вось прыкрасць! -- адразу не завялася. Пакуль Хрол прачышчаў развалюсе "свячу", нячысцік навёў на яго дзяўзку Козыра. Гэтага местачковага кульгавага п'яніцу, знакамітага ў наваколлі сваёй вялізарнаю сілаю, нібыта ветрам вынесла з-за рога канторы, і каб не бярозка, што расла тут пад вокнамі і за ствол якой паспеў ухапіцца, ён, пэўна, бразнуўся б долу.

Хрол зірнуў з-пад ілба на выпівоху, паморшчыўся: зноў сярод белага дня насцябаўся! Не, мусіць, яму, дырэктару, трэба ўсё набрацца рашучасці і заказаць сюды дарогу гэтаму апівуду. Хопіць тут ягоных п'яных выбрыкаў, каторыя і самім рыбакам абрыдзелі, не кажучы ўжо пра людзей наезджых. Так, хопіць! Вось зараз трапіць дзядзька Козыр на вочы таму ж Стрыку, і што, зноў яму, Хролу, трэба будзе тлумачыць-апраўдвацца, што гэты п'янтос ніякі не работнік рыбгаса, а так сабе... сам прыходзіць і набіваецца дзенідзе дапамагчы рыбакам?.. Не, таго больш не будзе! Хай сабе дзядзька Козыр і нібыта вар'ят, што ведаюць местачкоўцы з тае часіны, калі ў яго, былога старшыні сельсавета, знянацку згарэў дом і ў тым пажары загінулі ўсе ягонья дзеці, аднак ён, Хрол, можа

гэта і грэшна, адмаўляе яму ў спагадзе. Надакучыла няньчыцца з ім! Дый трэба мець шмат розуму, каб кожны дзень жлукціць гарэлку, ведаць тыя месцы, дзе яе набыць ці дзе яе паднясуць па дабрыні душэўнай.

Дзядзька Козыр затаптаўся каля машыны, і Хрол, не гледзячы на яго, калупаючыся далей ў свячах, адчуў, што ціхне, утаймоўваецца ў душы злосць, з сумам падумаў, што жорсткі выпаў лёс гэтаму чалавеку. Дый калі яшчэ можна назваць яго чалавекам? Ад паважанай колісь асобы Мацея Ільча Козырава засталася адно цьмянае аблічча, нават самое імя сціснулася да мянушкі -- Козыр. Дзядзька Козыр... У гэтым звароце адчувалася павага людзей адно цяпер за ягоную вялізную сілу -- ён мог нават цяпер, ужо добрага веку, адною рукою кульнуць, да прыкладу, вось гэту машыну... Грузчык з дзядзькі Козыра быў раховы, аднак не праз гэта Хрол не гнаў яго з рыбгасаўскага двара. Дзядзька Козыр працярэбіў сваю сцяжыну да рыбгаса, калі ствараў яго разам з вучоным Стральцовым, і цяпер рыбгас быў жаданым прытулкам, -- яго штодня цягнула сюды да людзей. Гэта быў увогуле прыгожы, добразычлівы чалавек... А работнік які! Хрол даваў яму работу, плаціў яму мо за трох. А здаралася... Во, хоць бы тое, што ён вычварыў нядаўна... Рыбакі рыбу з лодак -- у склады, а ён яе адтуль скрынкамі назад да вады, у возера -- каб ажывала і плыла да сваіх дзетак. Ды пры гэтым ледзь людзей не пакалечыў, што сталі яму на дарозе, пагнаўся за кладаўшчыком Хапровым, маўляў, той бандыт і свалата, і трэба яго пакараць за гэта... Мажліва, пасля таго кросу і скруціла старога чалавека на жывот.

Хіба можа ён, Хрол, адказны за парадак у гаспадарцы, трываць больш такія выбрыкі?.. Не, трэба гнаць яго! Хрол варожа зыркнуў на п'ятоса, калі той падышоў да "ліазіка".

-- Фу ты, -- падаў голас дзядзька Козыр, і, як здалося, узнёсла прамовіў далей: -- Кураслеп цвіце. Так што прабач, Сцяпаньч, не змагу я сёння памагчы тваім хлопцам, калі вернуцца з возера. Такая прычына...

Хрол са здзіўленнем глянуў на дзядзьку Козыра: які кураслеп? Восень жа вакол?.. Здзівіўся... І спахапіўся, уцяміўшы, хто перад ім. Але і здзівіцца было ад чаго: дзядзька Козыр стаяў перад ім цвярозы! Дый яшчэ выстраіўся бадай па-святочнаму: пад апранутай наросхрыст брызентавай штармоўкай бачыўся ладны сіні гарнітур; калашыны штаноў былі запраўлены ў хромавыя боты; шырокі пярэсты гальштук быццам падпіраў каўнер белай кашулі, вышэй -- дзядзькаў, грубага вырабу, твар так паголены, што, здавалася, з яго жывому злупілі скуру. На галаве дзядзькі Козыра стрэшкай сядзела шэрая кепка...

-- Ух ты, -- не стрываў Хрол. -- Куды гэта ты, Мацей Ільч?

-- Ды я і кажу... -- дзядзька Козыр паазіраўся па баках, быццам баяўся, што іх падслухаюць. -- Прыснілася мне, луг зацвіў, і клічуць дачаняты, каб вянок ім прынёс. Пайду на могліцы. Пабудуць твае хлопцы гэтым разам без мяне?

-- Канешне, дзядзьку, -- Хрол спахмурнеў, адчуўшы сябе ніякавата. Дурань, з каго пасміхаецца!.. Ну, скажы яшчэ небараку, што ён у рыбгасе не значыцца, і таму -- вольнаму воля! Гарачая хваля сораму апякла Хрола; а разам з ёю надышло і суцяшэнне: пэўна, дзядзька Козыр у такім стане, калі здаецца, што перад табою здаровы чалавек. Дый ці быў ён напраўду... таго? Мусіць, не,

адно прыдурваўся. Ніхто гэтага дакладна не ведаў, бо ён не даваўся дактарам. Так і жыў пад доглядам жонкі Ганны, якая яго добра-такі чубіла, раўнуючы да местачковых жанчын. І не бачыла таго, што памыляецца: нікому з местачкоўцаў дзядзька Козыр быў ужо не патрэбны, апроч хіба жонкі ды яшчэ Міколы Смаляка, такога, як і сам, апівуды. Якраз іх разам і бачылі паўсюдна местачкоўцы.

Хрол яшчэ раз уважліва паглядзеў на дзядзьку Козыра і пасля працяглай паўзы прапанаваў:

-- А ведаеш, дзядзьку, давай і я з табою з'езджу туды. Пагляджу на сваіх... Бацьку, маці... Ага? Вось толькі завернем па дарозе на хвілінку да Хапровых, і -- да могіц.

Хрол адгадаў: дзядзька Козыр палез у машыну. Каб ён прапанаваў па сваёй ахвоце падвезці дзядзьку Козыра да могіцаў, той не паехаў бы... Хрол апусціў капот машыны, сеў за руль. Знайшоў у "бардачку" анучку, каб выцерці рукі.

-- Трымайся, Мацей Ільч. Эх, пракачу!.. -- вясёла сказаў ён дзядзьку Козыру.

Дзядзька Козыр крэкнуў, паварушыўся, мусіць, каб сесці ямчэй. Зарыпела пад ім сядзенне, хістануўся "ліазік"...

-- На бацьку свайго ты, Хролка, падобны, -- нечакана задуменна прамовіў ён. -- Той таксама не цураўся простых людзей. Бывала, каго ні стрэне, распытае пра быццё, пра здароўе...

-- А чаго яму было людзей цурацца? -- спахмурнеў Хрол, выціраючы рукі. Ён не любіў, калі пачыналі размову пра ягонага бацьку, адчуваў, што добрую памяць, якую той пакінуў пра сябе ў Загародскім, людзі нейкім чынам адносяць і да яго. Уздыхнуўшы, раздражнёна дадаў: -- Ды яшчэ з таўром рэпрэсіраванага...

-- Э-э, не кажы. Парода, яна відна праз усё, -- усміхнуўся дзядзька Козыр. -- Ты яе -- у світку, а яна словам сябе выдае... А тое, што Сцяпан Васільевіч, царства яму нябеснае, быў тут у выгнанні пасля турмы, -- хіба гэта бяда... Гэты знак з яго даўно знялі... Дый ці мала хто тады жыў гэтак.

Хрол прыўзняў бровы: ну які з дзядзькі Козыра вар'ят! Хіба гэтак можа разважаць хворы на розум чалавек? Хто і навошта, назваўшы вар'ятам, адлучыў яго ад людзей, ад жыцця? Ці не таму і спіўся гэты асілак, ад чаго іншы раз і заговорваецца?..

Хрол неаднойчы разважаў над матчынымі аповедамі -- маці цяпер ужо нябожчыца, -- пра тое, што гэты чалавек, калі быў пры розуме і займаў пасаду старшыні сельсавета, шмат чаго добрага зрабіў для іх сям'і. І хату даў, і работу... І сам ён быў вялікі прыхільнік таго, каб наладзіць у мястэчку рыбалавецкую гаспадарку. Мабыць, сельсаветчык Козыраў нават сябраваў з вучоным выгнаннікам Стральцовым, а таму і паплаціўся за гэта. Людзі меркавалі, што забойства вучонага Стральцова на возеры і пагібель у агні дзяцей сельсаветчыка Козырава, нібыта замкнёных сярод дня ў хаце, -- гэта адна помста тых паганцаў, каму гэтыя людзі перайшлі дарогу са сваёй ідэяй навесці парадак на возеры. Хрол бадай што не памятаў, хто такі быў у той час Козыраў Мацей Ільч, падлеткам яго запомніў як вялізнага кульгавага дзядзьку. Адно потым, з гадамі, калі на дзядзьку Козыра з пагардай людзі глядзелі як на п'яніцу, Хрол даведаўся, што гэты няшчасны чалавек нават меў ордэны, ён і скрывеў на фронце... Аднак такі факт не абуджаў у душы Хрола тае павагі да дзядзькі Козыра, якая пачуваецца перад іншымі франтавікамі, больш таго, калі ён бачыў прапойцу пад плотам, яго разбірала раздражненне. Носіць жа

зямля такіх! А дзядзька Козыр быццам знарок, каб яго пазлаваць, пластаваў ледзь не штодня да рыбгаса. І дзіўна: ён, дырэктар, пасаваў перад ім, раздражненне праходзіла, і хацелася дапамагчы гэтаму чалавеку, балазе той рваўся да работы.

Хрол не чакаў, што дзядзька Козыр здольны на такія добрыя словы. Каб не даць сабе расчуліцца, паклаў анучу назад у “бардачок” і паспяшыў націснуць на стартэр. Машына ўздрыгнула, зайшлася роўным гулам, і, быццам узрадаваная, рыўком узяла з месца. Дзядзька Козыр хіснуўся ледзьве не да ветравога шкла.

-- Не гані! -- узмаліўся ён і ўхапіўся за скабу панелі.

Хрол усміхнуўся: трывай, дзядзьку, далей табе трэба адсюль, ад вачэй Стрыка! А за добрыя словы -- дзякуй! Толькі навошта яны яму?

Сапраўды, навошта? Дзеля праўды? А праўда такая -- склаў у гэтым Загародскім сваю галаву ягоны бацька. Гэта факт, як і тое, што камусьці вучоны стаў косткай упоперак горла. Дый шмат каму, бо спрадвеку тут людзі жылі рыбай, вольна карміліся з возера, пры панах і то мелі такое права. І тут нейкі чужынец з ідэяй наладзіць рыбгас, што і падтрымалі ўлады... Бацька! Гэта цяпер яму пашана, калі людзі зразумелі, што рыбгас і завод даў работу, прыбытак, што рыбы на іх вачах паболела, ды такой, якую раней тут ніколі не бачылі. А тады?.. Тады, калі жыві, яго чакала карцеч... І яна вылецела з рулі проста яму ў грудзі. Хрол, адарваўшыся ад дарогі, на міг скасавурыўся на дзядзьку Козыра, які праваруч гоцкаўся на сядзенні. Ён раптам адчуў прыліў злосці. Хутчэй за ўсё гэта абудзілася ягоная прыхаваная нянавісць да загародцаў, што запала ў сэрца яшчэ ў маленстве, пасля пагібелі бацькі. Ён пакутаваў з таго, што ваўчыўся гэтых людзей, меў сярод

іх мала сяброў; ён разумеў, што віны іх за ягоную бяду няма, але, мусіць, ягонае адчужэнне было вельмі моцнае і пераадолець яго ён не мог. Хоць іншы раз і забываўся, верх брало жывое: і радасць, і весялосць, і пяшчота... І тады ён быў быццам другі чалавек: чулы, добразычлівы. Пэўна, цяпер у гэтай машыне, такім яго і бачыў дзядзька Козыр. Хролу раптам расхацелася ехаць да Хапрова, невялікі гусь Стрык -- пачакае, і ён, скінуўшы "газ" і нібыта просячы за сваю злосць прабачэння, вінавата сказаў старому:

-- Давайма лепей адразу павернем да могіц...

-- Не, -- дзядзька Козыр з цікаўнасцю ўзіраўся ў цяністую, па якой ехалі, вулку. -- Давай спачатку да Садоў. Хачу і я паглядзець, як абжываюцца там нашы багацеі.

Неўзабаве яны пад'ехалі да падворка Хапрых.

Хрол вылез з машыны, агледзеўся. Тут, у Садах, у гэтым кутку на ўскрайку мястэчка, прыгожым ад раскошнага саду, што колісь густа пладаносіў ды пасля, занядбаны, здзічэў, ён даўно не быў. Спраў у яго тут не было, а хадзіць госцем да каго-небудзь са знаёмых -- на гэта калі часу не хапала, а калі, шчыра прызнацца, не хацелася ці проста не думалася пра гэта. Сады забудоўваліся; быццам спахапіліся загародцы і пачалі навывперадкі мерацца сваім новым жытлом -- драўляным і цагляным, з мансардамі і балконамі -- хто на што быў здольны і багаты. Будаваліся збольшага на новых дзялянках, не мясціліся буйныя катэджы ў старых падворках, таму Загародскае за апошнія гады разраслося, дацягнулася сваімі вулкамі да гэтага месца. Каму пашанцавала больш, каму менш, аднак Хапрыхы тут, кідалася ў вочы, абыйшлі ўсіх -- упісалі свае побудовы між бярозак, што бялелі стваламі пры возеры. Курорт дый годзе! Па баках ад іх падворка шчыльна прыляпіліся іншыя

дамы, але яны глядзеліся не такімі самавітымі, таму іх гаспадары, мабыць, спадзяваліся выправіць гэты недахоп фарбаю. Рознымі колерамі стракацелі Сады, ажно брыніла ўваччу.

Хрол аглядзеў дом Хапровых, хоць ўжо бачыў яго не аднойчы. Будаваўся стары Хапроў мо гадоў на сто наперад, пераехаўшы сюды з мястэчка ад плошчы, аточанай шматлікімі крамамі, паміж якімі падпіраў неба высозны касцёл -- людзі ўжо забыліся, калі чулі голас ягоных званоў, аднак ён быў чынны, ратавала яго ад разбурэння шыльда, што гэта помнік старажытнай культуры. Тут, дарэчы, дзе непадалёку жыві і сам Хрол, добрае яшчэ жытло -- драўляны дом з прыбудовамі -- стары Хапроў пакінуў свайму старэйшаму сыну Аркадзю, які доўга бадзяўся недзе па свеце і нечакана вярнуўся да роднага котлішча, ды не адзін, а з жонкаю і маленькім сынам. Людзі меркавалі, што Аркадзь, хуліганаваты ў мінулым местачковы хлопец, паспеў нават пасядзець у турме, аднак ніхто пра гэта дакладна не ведаў -- Хапровы былі не гаваркія. Адно было відаць, што сапраўды быццам падмянілі Аркадзя, стаў ён нейкі нехлямяжы, непрыкметны, уладкаваўся неўзабаве рабочым на торфабрыкетны завод, што быў непадалёку ад Загародскага, у вёсцы Стасева, і дзе ўжо рабіў ягоны брат, а жонка ягоная, Аліна, гэтка ж непрыкметная, як і сам ён, пайшла прыбіральшчыцай у сталоўку. Вось тут і загаманілі людзі -- вядома, як на чужое свербяць языкі! -- што цяпер старому Хапрову падпорай у жыцці адно малодшы сын Ігнат. Той, па мерках мястэчка, займеў на заводзе вялікую пасаду -- механіка, паспеў ажаніцца другі раз і жыві са сваёй новай сям'ёй -- жонкай Нінай і дачкою -- у заводскім дамку, але загародцы разумелі, і, мусіць, правільна, што стары Хапроў, распачаўшы ў Садах будаўніцтва,

клапаціўся найперш пра яго. Інакш навошта былі старому чалавеку напрыканцы жыцця гэты ўжо гатовы палац-катэдж, гараж пад машыну, ёмісты хлеў, які яшчэ будаваўся? Дый Ігнат амаль штодня завітаў на новы бацькаў падворак, таму і баялі людзі пра такую маючую быць спадчыну, як, дарэчы, пра ўсё, чым жыло і дыхала мястэчка -- самі складалі і слухалі свае навіны, да чаго Хрол даўно быў абьякавы. Не цікавіла яго гэтая будоўля, чаго на чужое было рот раззяўляць; без патрэбы ён не ступіў бы нагою на гэты падворак Хапрова. Хопіць таго, што бачыцца з кладаўшчыком на рабоце. А з Ігнатам дык увогуле не хоча цяпер сустракацца. Колькі гадоў сябравалі, а ён... Праз сем месяцаў пасля вяселля, калі Тоня Парамон нарадзіла дзяўчынку, абвінаваціў ён яе і... Хрола, што гэта іх дзіцё. І, пэўна, знявечыў бы Ігнат сваю маладую жонку зусім, каб не ён, Хрол... Забраў Хрол Тоню да сябе, сярод дня забраў, з дзіцём, вырашыўшы адчайна: "Калі людзям засціла розум і яны гавораць, што я -- бацька дзяўчынкі, то хай так і будзе!"

Хрол марудзіў: не хацелася яму ісці на падворак Хапровых, але трэба было -- чакаў яго з ключамі рэвізор Стрык. А з прычынай, вядома, не госцем чужыя дзверы адчыняеш.

Перад веснічкамі -- глухімі, шчыльнымі, пафарбаванымі ў зялёны колер -- ён азірнуўся. Дзядзька Козыр таксама вылез з машыны і, пэўна, мерыўся ўвязацца следам за ім. Хрол націснуў на клямку, прайшоў праз веснічкі і хуценька зачыніў іх за сабою. Не хапала яшчэ, каб дзядзька Козыр улез тут у гаворку з гаспадаром! Во каго люта ненавідзеў стары Хапроў! Звычайна на падпітку дзядзька Козыр смалой ліпнуў да кладаўшчыка, усё дапытваўся, дзе той партызаніў. За дурнога лічылі дзядзьку Козыра, а ўсё ж ён

мікіціў, што абышлі яго з пашанай як былога франтавіка. Таму аднойчы і выбухнула праз гэта ягоная злосць на старога Хапрова, выказаў ён здагадку, што кладаўшчык не партызаніў, а хаваўся ад немцаў па гушчарах, карміўся тым, што разам з іншымі бандзюгамі рабаваў людзей па начах. Што было потым!.. Схапіў стары Хапроў рыдлёўку, першае, што трапіла ў рукі, і кінуўся на крыўдзіцеля. Добра, што побач былі рыбакі, не далі праліцца крыві.

Хрол запознена скеміў, каго ён прывёз да падворка Хапрых: трэба было спачатку адвезці дзядзьку Козыра да могліц, а потым ужо самому ехаць сюда па ключы. Нейкую хвілю ён пастаяў на месцы, прыслухаўся да крокаў дзядзькі Козыра, чакаючы, ці пасунеца той следам за ім у веснічкі, ці не. Каб быць ад граху далей, добра было б завярнуць яго, але дзядзька Козыр, мусіць, і сам уцяміўшы, што лепей не паказвацца кладаўшчыку на вочы, паўздыхаў, пракашляўся перад брамкаю і павярнуў назад, пэўна, да машыны. Хрол уздыхнуў з палёгкай і пакрочыў па бетанаванай дарожцы, што вяла праз зараснік пурпуровых і жоўтых кветак да адмысловае веранды, якая прываблівала позірк мудрагелістасцю сваіх рознакаляровых вітражоў.

Раптам за верандаю, а, мабыць, і далей, за домам, у глыбіні падворка, забрахаў сабака, і Хрол насцярожыўся. Ён добра ведаў звычку местачковых гаспадароў -- трымаць сабаку прывязаным да доўгага дроту. І вокам лыпнуць не паспееш, як сабака будзе каля тваіх ног! Як жа пра гэта сёння ён зусім забыўся -- выскачыўшы з-за рога веранды, да яго ўжо неслася рудая страшыдліна! Ратавацца бегам было б самагубствам, і Хрол застаўся стаяць, адно нахіліўся нізка наперад, паказваючы гэтак сабаку сваю смеласць, гатовасць

схапіцца з ім насмерць. І сабака не стрываў такога адпору, шоргнуў лапамі па бетону, потым, заскавытаўшы ў шалёным адчаі, кінуўся прэч ад чалавека, за рог веранды, цягнучы за сабою доўгі ланцуг.

-- Назад! -- раўнуў Хрол, адчуваючы, як устаўбурьліся пад кепкаю валасы, як пацягнула па спіне халадком. -- Нельга!..

Гэта ён пракрычаў не псіне, а дзядзьку Козыру, пракрычаў падсвядома, але імгненна на той грукат, што пачуўся за спіною і ад якога, мусіць, ледзь не развальваліся вароты! Дзе было дзядзьку Козыру націснуць на клямку, ён перашкоду браў сілаю!

Не азіраючыся, Хрол падаўся ўслед за сабакам, -- збоку можна было падумаць, што ён сабраўся загнаць яго ў будку. І, пэўна, загнаў бы, ды тут нечакана выйшла з-за рога веранды, заступіла яму дарогу жонка старога Хапрова Глафіра Восіпаўна.

Хрол даўно не бачыў гэтую жанчыну, наколькі ён ведаў, ціхмяную, ласкавую да свайго мужа. Дый з якой нагоды было з ёю сустракацца -- дарога да Хапрowych была даўно яму закрытая... Хрол глядзеў на цётку Глафіру, пазнаваў і не пазнаваў яе: і так невялічкая, яна, здавалася, паменшала яшчэ больш, быццам зморшылася, стаяла цяпер перад ім гэткай бабулькаю, каторай застаецца на астатку дзён тая, як кажуць, лавачка, што ў зацішку, і дзе сядзец і сядзец убаку ад жыццёвай мітусні абьякавым да ўсяго, абы было шчодрое на цяпло сонца. Апанутая ў ватоўку, яна з-пад павязанае мала што не да самых вачэй цёплае хусткі падслепавата ўглядалася ў таго, хто завітаў да яе на падворак, і не пазнавала, было відаць, Хрола.

-- Чый жа ты, міл-чалавек, будзеш? -- нарэшце здагадалася спытацца яна.

-- Ды свой, загародскі... -- замест, каб павітацца, заспяшаўся Хрол з адказам; да таго ж сабака зноў зайшоўся злым брэхам, ачуняўшы, пэўна, за спіной гаспадыні ад перапуду. -- Ці не пазнаеце, цётка Глафіра? Хрол я...

-- Але, -- узрадавалася старая. -- А я гадаю: ты ці не ты? Зусім слабая на вочы стала... Будзь ласкавы, Хролка, праходзь...

-- Ды я на хвілінку, -- няёмка адчуваючы перад гаспадыняй, Хрол пераступіў з нагі на нагу. -- Мне б Івана Хведаравіча пабачыць. Ёсць прычына... Зрэшты, як з ягоным здароўем?

-- Дзякуй Богу, дзякуй Богу... Толькі дома яго няма. -- цётка Глафіра развяла рукамі. -- Раніцой зайшоў Піліп, ён і пасунуўся кудысьці з ім. Казала яму: сядзі дома. Дык не паслухаў.

Піліп?.. Хрол успомніў: ляснік Піліп Кахановіч быў з радні Хапровых. Дык вось з кім кладаўшчык пайшоў з дому? Хрол нядобра падумаў: канешне, камі чалавек будзеца, такое сваяцтва -- прыбытак у хату. Аднак гэтая чорная думка знікла, Хрол не паддаўся ёй, засаромеўся. Не, не мог стары Хапроў падмануць рыбакоў у такія цяжкія дні, спаслацца на хваробу. Каб зрабіць нейкія свае гешэфты! Каб трэба было ехаць куды яму, ён бы папярэдзіў Хрола, не строіў бы таямніцу. Кладаўшчык сапраўды хворы, і прыход да яго лесніка -- гэта так, збег абставін. Хрол прасвятлеў з твару і, пазіраючы на цётку Глафіру, расчаравана прамовіў:

-- Эх, няўдача... Што ж, мо зайду другім разам.

-- А чаго да яго прыходзіў?

-- Па рабоце. -- Хрол задумаўся, ці трэба казаць цётцы Глафіры пра рэвізора, яшчэ пераблытае чаго, не так перамовіць пра яго

мужу. Падумаўшы, папрасіў: -- Перадайце Івану Хведаравічу, каб, калі зможа, прыйшоў у рабгас з ключамі ад запаснікоў.

-- Перадам, перадам, -- згодна захітала галавою старая. -- Скажы мне, Хролка, мой галубочак, як у вас Наталка наша гадуецца?..

Сэрца Хролава сцялося. Вось яно -- на-ша-а!.. Баяўся Хрол нават падумаць, што тут, на гэтым падворку, могуць пацікавіцца ягонай жонкай, дачкой, але каб так!.. Ён сцэпануўся, міжвольна зло рассмяяўся:

-- А яна можа гадавацца пры родных бацьках? Ужо нявеста, у дзесяты клас пайшла.

Каб не пакрыўдзіць, далібог, якім нядобрым словам цётку Глафіру, ён паспяшыў развітацца з ёй і пайшоў з падворка, чуючы, як услед яму загаркаў сабака. Ён нетаропка мінуў весніцы. Выйшаў з Хапровага падворка -- і тут даў волю пачуццям! Дурань! Чаго яго панесла сюды! На-ша-а На-тал-ка-а... Хе! Вось на што пакутуе сэрцам Рачыха!.. Пачуў?.. Сыпанула старая солі на рану, што ніяк не загоіцца ў сэрцы ўжо столькі гадоў!

Злуючы, ён дайшоў да машыны, агледзеўся. Дзядзькі Козыра не было -- куды ён мог падзецца ў гэтым кутку мястэчка, дзе кожны гаспадар бачыць свой падворак крэпасцю, абносіць яго ледзь што не сцяною? Хрол сплюнуў: усё-такі гэты чалавек замінаў яму, мог і не браць яго з сабою, раз цэліў хутка абярнуцца, той і сам дакльпаў бы да могіц. Цяпер вось ідзі, шукай гэтага выпівоху. Дзе ж ён? Не мог жа той адыйсціся далёка за гэты час.

Хрол скіраваў позірк уздоўж тупіка -- невялічкай вулкі, што пачыналася крыху ўбаку ад Хапровага падворка і забірала ад

галоўнай вуліцы ў глыбіню саду, і ўгледзеў там постаці мужчын. Сеўшы за руль машыны, ён паехаў у той бок.

Дзядзька Козыр, мабыць, забыўся, што спяшаўся да могіц, -- забавіўся каля падворка Івана Малога, аб нечым гаманіў тут з самім гаспадаром, які выйшаў на вулку. Калі Хрол пад'ехаў і спыніўся, Іван Малы вясёла павітаў яго:

-- Прывітанне былому майму начальству!

Хрол высунуўся з акна машыны, адказаў рыбаку, які колісь звольніўся з рыбгаса і падаўся ў кааператары, гэткам самым жэстам. Паглядзеў на ягоны дом пад чырвоным чарапічным дахам, на металёвую сетку-плот, на "Жыгулі", што стаялі на падворку, спытаўся:

-- Багацееш?..

-- Хіба не відно? -- задаволена рагатнуў Іван Малы. -- Эх, Сцяпанавіч, памятаю я нашу размову, калі ты мяне не адпускаў ад сябе, засцерагаў, што прагадаю!.. А цяпер бачыш, як павярнулася: прыватнік на кані... Дык чыя праўда аказалася, мая ці твая? Вылазь, дырэктар, са сваёй развалюхі, пайшлі да маёй хароміны... Пасядзім, пагутарым за чаркай пра жыццё! Госці ў мяне якія! А я ўсё гадаў, каго да мяне дзень прынясе, калі ўбачыў, што кот мыецца?

Хрол вылез з машыны -- калі ў размове згадалі гарэлку, то дзядзьку Козыра трэба было браць за руку, інакш ён не кранецца з месца. Ён паручкаўся з Іванам Малым, усміхнуўся:

-- Не свята, каб піць. А зажыў ты, Іване, бачу, спрытна.

-- Была б толькі сіла, будзе і большае, -- зноў засмяяўся Іван Малы. -- На тваёй рабоце, дырэктар, канешне, на такое не ўзбіцца.

-- Не на маёй, на дзяржаўнай, -- паправіў яго Хрол і звярнуўся да дзядзькі Козыра: -- Дык паедзем, Мацей Ільч? Няма дома Хапрова.

Дзядзька Козыр павагаўся, мусіць, Іван Малы запрасіў і яго зайсці ў дом. Быў Іван Малы ў мястэчку задрыпаны шыбздзік, а цяпер -- ого! -- фігура, па дастатку дасць фору кожнаму рыбаку, хто цяпер боўтаецца амаль што задарма на хвалях халоднага возера. А мо за ім праўда? Ад крыўды, што Іван Малы пасмяяўся з яго, над ягонай работай, Хрол нечакана мудрагеліста вылаяўся, потым злосна крыкнуў дзядзьку Козыру:

-- Дык ты едзеш ці не?!

-- Ага, паехалі, -- адразу згадзіўся дзядзька Козыр і падаўся да машыны. Ужо адтуль сказаў Івану Малому:

-- Выбачай, Іванка, потым зайду...

-- Эх, калі будзе гэтак "потым"... -- засмяўся Іван Малы і --- Хролу: -- Так і не памякчэў ты да людзей. Дык усё ж можа зойдзеш? У мяне і Хапрова пачакаеш. Непадалёку ён адсюль.

-- Дзе? -- адразу паддаўся свайму клопату Хрол.

-- Чуеш: трактар за садам вуркоча? Там ён. Там Кахановіч пляцоўку сабе пад дом прыгледзеў. Хапроў з сынам расчышчаць яе дапамагаюць.

Хрол наструніўся: сапраўды, з саду даносіўся гул, які раней не цікавіў -- працуе недзе трактар, ну і што? Аднак цяпер, пасля таго, што сказаў Іван Малы, міжвольна давялося прыслухацца. Нат і дзядзька Козыр не палез у машыну, смешна гэтак выцягнуў шыю, таксама настроіўся вухам у той бок, адкуль чуўся рокат матора. А рокат гэты нібыта набліжаўся. І сапраўды! Хрол узрадаваўся, што трактар, ракочучы на ўсё наваколле, прастуе, мабыць, да

Хапровага падворка, ды яшчэ па дарозе, па якой зусім нядаўна Хрол і дзядзька Козыр пад'ехалі сюды.

-- Во, здаецца, на лаўца і звер бяжыць, -- папярэдзіў усіх на здагадку Іван Малы. -- Хапровы гэта з Кахановічам. Хто ж можа так тут тэхнікай развярнуцца, як не яны. Ігнатка ж -- местачковы кароль. Усе трактары і машыны ў ягоных руках.

-- Што праўда, то праўда, -- не тое, каб адказаў Хрол Івану Малому, хутчэй падумаў уголас.

-- А мо гэта і не яны? -- устрэў у гаворку дзядзька Козыр, падыходзячы да Івана Малога. -- Каб гэтак сярод дня? Для сябе на трактары?..

-- Ды яны! -- запярэчыў Іван Малы. -- Па гуле чуто: гэтак шалёна гнаць трактар можа толькі Ігнатка.

І сапраўды: гусенечны трактар адно мільгнуў у канцы завулка, пагойдваючы ўзнятым над кабінай вялізным каўшом.

-- Што я казаў! -- па-дзіцячы радасна пракрычаў Іван Малы. -- А цяпер -- увага! Зараз Ігнатка ліха затармозіць.

Аглушаны бліжкім рокатам, Хрол зморшчыўся. Праз колькі імгненняў трактар нязносна-тужліва ўзвыў і раптам заглух. І стала так ціха, ад чаго праз імгненне пайшло ў галаве звонам. Спакваля пачуліся гукі наваколя: пошум дрэў, пацвінькванне нейкіх птахаў, аднекуль даносіліся галасы людзей. Мабыць, прайшла доўгая хвіліна, пакуль Хрол ачомаўся. Ён зусім забыўся, што можа сесці ў машыну і пад'ехаць, чамусьці проста пайшоў туды, да трактара. Прайшоў колькі дзесяткаў метраў і спахапіўся: навошта яму сустракацца з Ігнатам? І з Кахановічам? Урэшце, і стары Хапроў яму не патрэбны! Увесь хапроўскі род!.. Каб яны спарухнелі, тыя ключы, што чакае недзе Стрык! Хрол азірнуўся на сапенне, што

чулася ззаду -- дзядзька Козыр увязаўся за ім, -- суцішыў хаду. Гэтак попlech і шыбавалі яны да выхаду з завулка, адкуль убачыўся трактар: якраз ля самага Хапровага падворка.

Пафарбаваны ў чырвоны колер, гусенічны трактар перш за ўсё прыцягваў позірк сваім вялізным коўшом, які можна было перакульваць ад матора да кабіны. Хрол шмат нагледзеўся на такія пагрузчыкі, ды не мог ніяк уразумець іхняй годнасці. Вось і цяпер, убачыўшы, што каля матора ўжо чамусьці завіхаецца Ігнат, ён трывожна падумаў, што коўш, узняты высока над кабінай, можа недарэчна шуснуць уніз і падмяць пад сябе каторага неабачлівага недарэку. І раптам... гэты грувасткі коўш сапраўды пачаў апускацца, спачатку неяк марудна, запаволена, а потым -- хутчэй і хутчэй... Ігната гэта быццам не палохала: ён калуцаўся ў маторы, ледзь што не ўсунуўшы туды галаву, няўкладна сагнуўся над гусеніцай. І тут...

-- А-а-а... -- невымы крык разнёсся над наваколлем. -- А-а-а...

Хрол ажно падагнуўся ў каленях; каля трактара адбылося нешта жудаснае, страшнае!.. У наступны міг ён ужо штосілы імчаў туды; трактар цяпер, здавалася, сам імкліва набліжаўся да яго, вялізны, чырвоны, ён быццам павялічваўся ў памерах. І тут Хрол убачыў: пад станінай, прыціснуты да гусеніцы, б'ецца, дрыгаецца Ігнат; у проймашчы кабіны паказалася невысокая, круглая постаць лесніка Піліпа Кахановіча, узмахнула няўкладна рукамі і -- ніцма паляцела долу, пад трактар, на пясок... Ды яшчэ кінулася ў вочы -- стары Хапроў плішчыцца ў ветравое шкло, пэўна, зблытаўшы, дзе з кабіны выйсце...

Хрол раптам падумаў, што дарэмна зазлаваў на Івана Малога -- усё ж добра, што той таксама прыбег сюды і цяпер адно ён мог падперці станіну і такім чынам даць перадых усім. Тады можна будзе адкінуць убок лагі і паспрабаваць завесці трактар. Яшчаркай замільгаў Іван Малы перад трактарным “носам” -- то скакаў цераз станіну, то нырцаваў пад яе, адграбаў хутка-хутка, быццам звер каторы лапамі, рукамі пясок, і, здалося, пакуль міргнуць вокам, паспеў збудаваць трывалую падпору з нейкіх цурбаноў, ды яшчэ падмасціў пад іх, каб яны не танулі ў зямлі, колькі шырокіх штыхецін, што, пэўна, вылушчыў перад гэтым з хапроўскага плота.

-- Усё! -- нарэшце падскочыў ён з каленяў на ногі. -- Кідай лагі.

Хрол аднак напачатку не даверыўся ягонаі прыладзе, пэўна, і дзядзька Козыр таксама, бо той, шумна дыхаючы, працягваў яшчэ штосілы напіраць плячом на бярно. Але трэба было рашацца, марна ж напінацца далей, калі гэтак не ўратаваць Ігната! І Хрол, гукнуўшы дзядзьку Козыру, каб той кінуў тужыцца, пачаў павольна апускаць канец бярэзіны ды глядзець за станінай, каб крый божа, яна не пасунулася долу.

Станіна, аднак, апусцілася на які сантыметр -- усё ж дала люфт падпора, збудаваная Іванам Малым. Хрол зноў падставіў плячо пад бярэзіну, ды ў наступную хвілю рашуча выпусціў яе з рук.

-- Трэба завесці трактар і гідраўліку уключыць, -- выдыхнуў стомлена ён.

Сам Хрол не ўмеў упраўляцца на трактары. Тады хто? Дзядзька Козыр? Гэты стары чалавек, мусіць, зусім не цяміў у маторах. Іван Малы?.. Яго, здаецца, ніхто ніколі не бачыў за рычагамі трактара.

Цясляршыць, муляршыць... -- во на што Іван Малы быў здатны! Над прыціснутым да гусеніцы станінай і ўжо знямоглым ад болю Ігнатам заходзіўся нягучным і ад таго жудасным плачам стары Хапроў. “Мо ляснік валодае гэтай навукай, вунь колькі трактараў пляжаць лес,” -- акрыяў Хрол ад надзеі. -- “Ды што з ім? Няўжо і яго пакалечыла?” Ён абег трактар, кінуўся да распластанага на зямлі лесніка, прыўзняў ягоны голаў.

Піліп Кахановіч прыдуркавата пасміхнуўся, нешта замармытаў. Рэзка патыхнула гарэлачным перагарам. “П’яны” -- жахнуўся Хрол і, выпусціўшы з рук галаву лесніка, якая мякка пляснулася у пясок, выпрастаўся.

-- Авечка,.. тваю маць, -- раптам брыдка вылаяўся, падбегшы Іван Малы. Ён ускокнуў на гусеніцу, потым -- шуснуў у кабінку. -- А я, баран, за табою. Маглі б раней гэта зрабіць.

Хрол здзівіўся: сапраўды, чаму было не уцяміць гэта раней. Ён пераступіў цераз Піліпа Кахановіча, падаўся да кабінкі, каб дапамагчы Івану Малому. І тут невыкрык сцэбануў па вушах -- крычаць гэтак магла ад гора адно жанчына. “Старая Хапрова убачыла сына,” -- схаладнеў душою Хрол. Жанчына на міг замаўчала, закрычала зноў, сарвалася на страшным уздыме голаса, залямантавала, заенчыла...

4

... Гэтак жа лямантавала і Хролава маці! Над бацькам!

Даўно, ды вось не забываецца. Заплюшчыш вочы -- і выразна акрэсліць памяць той трагічны дзень, калі маці кінулася насустрач рыбакам, што неслі ў хату мёртвага бацьку. І Загародскае, тады яшчэ не такое вялікае, як цяпер, мястэчка, знямела ад яе жудаснага крыку.

А як добра пачынаўся той задушлівы ліпеньскі дзень! Далёка яны з бацькам заплылі на лодцы, да Маравай лагуны, дзе да самае вады падступалі вялізныя сосны. Мясцічка хавалася ўдалечыні, адно востраверхія спічакі касцёла тырчэлі на далягледе, а другога берага дык зусім не было відно, і Хролка, гледзячы ў гэты бок далягляду, уяўляў, што вось адно такім можа быць мора -- да самага неба, з гэткамі ж, што і тут, кірліцамі, якія нястомна кружляюць над хвалямі, пільнуючы спажыву. Яму ўяўляліся вялізныя караблі, пераважна баявыя, такія, як бачыў у кіно, і ішлі яны сваім курсам у блакітным прасторы, вядома, па славу.

Мроі так захаплялі Хролку, што ён забываўся на свой абавязак -- трымаць вёсламі лодка каля чароту, які ўсцяж аблямоўваў бераг, і тады бацька клікаў яго. Бацьку, вядома, было не да гэтай ідыліі: ён асцярожна, здавалася, нудна раз за разам вымяраў ручным лотам дно і запісваў замеры глыбіні алоўкам у сшытак. Хролка ведаў, што потым бацька гэтыя лічбы перанясе на карту возера, што вісела ў канторы рабгаса, ды запіша яшчэ і ў асобную, самаробную кніжку з цікаваю назвай "Лоцыя". Зробіць гэта і, можа, як часта бывала, задаволена скажа:

-- Эх, Хрол Сцяпанавіч, і распачнём мы справу! Такое рэдкае возера, і каб яно не прыносіла дзяржаве карысць?! А рыб каштоўных якіх развядзём... Беллага амура, пярэстага таўсталобіка! Тутэйшым паляшчукам такія і не сніліся.

Бацька ў добрым настроі звяртаўся да яго, Хролкі, падаросламу, і гэта вельмі падабалася. Хролка нават ганарыўся павагай: у такія шчаслівыя хвіліны, нават і крыўда, што ў мясцічку іх сям'ю называюць ганебна -- катаржанскаю -- не здавалася вельмі пякучай. Ну які з бацькі быў катаржанін --

даверылі ж вось яму арганізаваць рыбную гаспадарку! І ваяваў ён на фронце, апавядаў, што крыху да Берліна не дайшоў, перад ім быў паранены... А што да таго, што іх сям'я з Масквы ў гэтае палескае мястэчка пераехала, дык мала дзе людзям хочацца жыць. Чаго па тым горадзе маркоціцца, калі ён, Хролка, адно ведае, што там нарадзіўся. Не, тут, у Загародскім, бацькам, пэўна, лепей. Ды і яму, Хролку. Адно возера тутэйшае чаго варта! Бы мора...

Бацька зноў гукнуў яго, і ён схапіўся за вёслы, наддаў іх на сябе. Высокабортная, што тая шлюпка, лодка лёгка пайшла па роўнядзі ўсцяж чароту. Праз колькі метраў па загадзе бацькі прытармазіў і зноў аддаўся хлапечым мроям.

Тут, у зацішку, было задушна. Ды раптам па чароце прашамацеў ветрык, за спіною нешта завуркацела. Хролка спалохана азірнуўся на гэты гук, павярнуўся больш і ўгледзеў, што над вершалінамі недалёкіх соснаў насоўваецца на возера чорная хмара.

-- Тату, дождж будзе, -- устрывожыўся ён.

-- Бачу, сыноч... -- бацька таксама азірнуўся на лес і асцярожна падняўся, трымаючы раўнавагу, на ногі. -- Вунь як хвалі ўсхадзіліся. Навальніца ідзе.

Ён паглядзеў на неба, задумаўся, а потым сказаў:

-- Яшчэ пару замераў зробім, пакуль хмара засціць сонца, -- і да берага. Перачакаем там пад лодкай.

Хролка ўзрадаваўся: яму ўжо выпадала гэтак хавацца ў навальніцу. Вусцішна, але і невыказна цікава, калі па лодцы, пад якой знойдзеш сухі прытулак, ярасна сячэ дождж, калі ў шчыліны відаць як палымнее, быццам загараецца ад бліскавіц, зямля... Хролка пачаў асцярожна ўставаць, каб нагледзець, куды зручней

пльць да берага, як уверсе залескатала рэха грывотаў. Ён спалохана плюхнуўся на лавачку, лодка закальхалася, і бацька накрычаў, каб сядзеў ціха. Бацька і сам заспяшаўся, скруціў стужку лота, кінуў яго пад ногі і стаў асцярожна пераступаць з кармы да яго, Хролкі, каб самому сесці за вёслы. І тут зноў ударыў гром... Так блізка, што Хролка ажно зажмурьўся. Ды хіба ён быў баязліўцам? Каб гэтак, бацька ніколі не браў бы яго з сабою! І Хролка смела паглядзеў на бацьку: хай той бачыць, што ён не баіцца, хай сабе лодка і люляе шалёна -- ён утрымаецца, не выпадзе ў ваду...

Але што гэта?!

Бацька, няўкладна хапаючыся рукамі за нешта нябачнае ў паветры, намагаўся яшчэ ўстаяць, але ўжо і падаў, падломлены гэтак, быццам ураз яму адняліся ногі. Ён, пэўна, боўтнуў бы ў ваду, упаў бы за борт, каб Хролка не ўхапіўся за кашулю і не рвануў яго на сябе. Вось гэтак, грузна, бацька і бразнуўся ў лодку, ледзь не прыціснуў сваім целам Хролку. Лодку кінула кудысьці ўніз, потым уверх, яшчэ мацней яна загойдалася, і Хролка, цяпер абаруч трымаючы бацьку, спалохана падумаў, што той моцна пабіўся -- дый было як: заваліўся бокам на качоты, на лавачку... Бацька сапраўды застагнаў, тузануўся і раптам прамовіў:

-- Дасталі, сволачы...

Хролка пасунуўся крыху далей, у нос лодкі, чакаў, што зараз лодка супакоіцца і бацька злаўчыцца і сядзе, аднак ён і далей ляжаў грудзьмі на дошцы, нізка павіснуўшы галавою. Ён нібыта цягнуўся адной рукою да Хролкі, а другою -- перакінуў цераз борт, каб утрымаць вясло, не даць яму сарвацца ў ваду. І раптам Хролка ўбачыў, што дно лодкі пад бацькавым тварам зачырванела...

Кропля, кропля, яшчэ і яшчэ... -- чорныя кроплі разбіваліся, ператвараліся ў пунсовую пляму, што на вачах павялічвалася, расцякалася па дошках.

-- Татка! -- закрычаў Хролка. -- Татачка, што з табою?!

Чырвоная пляма палохала, але ўстрывожаны Хролка хуценька наблізіўся да бацькі, прыўзняў дагары ягоную галаву. Бацькавы вочы былі заплюшчаны; ён быццам сіліўся ўсміхнуцца і не мог гэтага -- кроў цякла цяпер па падбародку. Хролка міжвольна паспрабаваў спыніць яе, заціснуў бацькаў рот даланёю -- і закрычаў ад жаху... Адно цяпер ён убачыў бяду: бацька быў нежывы, і калі здавалася, што ён яшчэ варушыцца, дык гэта было ад дотыку ягоных, Хролкавых, рук, ад таго, што хвалі гойдалі лодку. Хролка апусціўся на калені, моцна абшчапіў бацькаву галаву, прытуліў яе да грудзей, зайшоўся ў плачы. Ён плакаў то наўзрыд, то бязгучна, не зважаючы на тое, што ўверсе расшчапляецца ад гому неба, што наўкола ўсё счарнела ад нізка павіслых хмараў -- нібыта аглух ад плачу, адчуваючы толькі, як цяжка навальваецца на яго мёртвы бацька. Яшчэ ён адчуваў, як цяплее на ягоных грудзях, здавалася, што гэта плача і сам бацька. Ды хіба можна было падмануцца -- то цякла гарачая кроў!.. Хролка адхіліў бацькаву галаву, паглядзеў на гэтую кроў, зноў абняў бацьку і заплакаў уголас.

Прайшло шмат часу, пакуль ён канчаткова ачуняў. А мо гэта яго абудзіў дождж? Наўкола лапатала: па чароце, па вадзе, па лодцы, па бацьку, мочачы ягоную вопратку. Хролка пашукаў, каб чым накрыць яго, знайшоў у носе лодкі бляклы брызентавы плашч, які, мусіць, часта ратаваў бацьку ў непагадзь. Ён разгарнуў яго, меўся ўжо захінуць ім бацьку, ды раптам падумаў, што бацьку,

хоць і мёртваму, нязручна, мулка ляжаць гэтак, звесіўшы голаў. Незважаючы на спорны дождж, які пачаў заліваць лодку, Хролка злаўчыўся і здолеў-такі пасунуць знямелае цела бліжэй да кармы, пакласці бацьку на спіну. Ён падклаў плашч пад галаву бацькі і нейкі час замаркочана глядзеў, як пругкія струмені амываюць яму твар, грудзі... Хацелася, каб хутчэй змылася кроў, але тая цякла і цякла, напалам з вадою сцякала на дно лодкі. Хролка расшпіліў на бацьку кашулю, пачаў рукамі сціскаць матэрыю, каб адмыць кроў. Ён не разумеў марнасці свайго клопату, невыказна хацелася бачыць бацьку, як зусім яшчэ нядаўна, здаровым, прыгожым, верылася ў цуд, што вось возьме ён і паварушыцца, і ажыве, і тады, мусіць, яму сорамна будзе перад ім, Хролкам, што гэтак не пабярогся ад грому, пра небяспеку якога сам казаў неаднойчы. Хролка, канешне, быццам не заўважыць такой бацькавай недаглядкі, вось толькі трэба паспець, пакуль ён ачуняе ад удару, змыць з яго кроў. Не, бацька не разгубіцца перад сынам, нават яшчэ пасмяецца з такой прыгоды. Хролка і бацька не скажуць пра гэта маці, каб яна, крый божа, не хвалявалася, а то яшчэ возьме і ніколі больш не пусціць яго, Хролку, на возера. Нават ні з бацькам, ні з сябрамі, як гэта было зусім нядаўна, калі яны скончылі шосты клас і з гэтае нагоды пусціліся разам з настаўнікам геаграфіі на лодках у шматдзённае плаванне вакол возера.

Хролка спяшаўся, аднак усё ніяк не мог адмыць кашулю -- як толькі кідаў адціскваць, кроў зноў праступала на ёй. Нарэшце ён здагадаўся адціснуць і майку, пачаў згамтваць яе -- і тут схамянуўся: пальцы трапілі нібыта ў тлушч. Хролка спалохана паглядзеў на свае густа перапэцканья яшчэ жывою крывёю рукі і зноў зарыдаў у распачы, зразумеўшы, што не магло гэтулькі крыві

патрапіць з рота на грудзі, кроў сама цякла з грудзей... Не магла гэтак маланка забіць бацьку, зразумеў яшчэ ён, значыць, у бацьку стралялі.

Хролка плакаў доўга, пакуль не знямогся, а знямоглы знійкавеў і душою, ды так, быццам выпетрыліся з яе пачуцці. У гэтым ачмурэнні ён накрыў плашчом бацьку, зрабіў гэта нетаропка, спраўна, захутаў бацьку быццам у кокан. Потым знайшоў бляшанку і стаў адчэрпваць з лодкі ваду, не зважаючы на тое, што яшчэ сыпаў дождж -- дробненька барабаніў той і гучней за ўсё па матэрыі, пад якой ляжаў цяпер мёртвы бацька. Вада была чырванаватая ад крыві; ён адчэрпваў і адчэрпваў яе навыверадкі дажджу і вычарпаў амаль да дна, потым сеў за вёслы.

Лодка прыбілася да самага чароту, і цяпер, адціскаючы яе вяслом ад гэтага зарасніку, Хролка нечакана падумаў, што той, хто страляў у бацьку, пэўна, яшчэ недзе хаваецца тут, паблізку, а мо яшчэ сочыць і за ім, хлопчыкам. Але хай! Хай гэты жорсткі чалавек хаваецца! Ён не баіцца яго!

Хролка адпльваў усё далей ад чароту; стаў відзець бераг з сасоннікам, цяпер ужо не жоўта-зялёны, які ён быў раней пад сонцам, а нейкі шызы, нават здаўся брудны за дажджом. Страшны цяпер быў гэты бераг! Хролку пачулася вусцішна, ён мог адно прымушаць сябе, што не баяўся цяпер нікога і нічога на свеце. Ён спяшаўся, налягаў на вёслы -- далей адсюль, далей, у азёрны прастор!.. Адно там быў паратунак, хоць там і дыбіліся хвалі пад ветрам, там было мястэчка за заслонай дажджу.

Дзіўна, як ён тады адолеў гэты нялёгкі шлях! Возера клякатала, неба было раз'юшанае; колькі разоў Хролка хапаўся за бляшанку, каб адчарпаць з лодкі ваду! Мусіць, яго ўратавала адмысловая

лодка-непатаплянка, якая магла лёгка бегчы і пад ветразем, і ад вёслаў. А веславаць Хролка ўмеў, як і ўсе падшыванцы, што гадаваліся каля вялікага возера; ён налягаў на вёслы, адшчаджаючы сілы на доўгі час. Ды яшчэ яму на рух хваляў пашанцавала -- быццам зычлівыя спадарожнікі, падхапілі яны на свае плечы ягоную лодку і панеслі да мястэчка, у патрэбным хлопчыку кірунку...

Пасля бацькавай гібелі маці надоўга занямогла, а ён, Хролка, замкнуўся душою для людзей. Адноўчы хтосьці з загародцаў, натыкнуўшыся на ягоны позірк, пудліва ўскрыкнуў ледзь не на ўвесь кірмаш: “Ваўчарына катаржная!” Хролка пасля гэтага здарэння рупіўся не глядзець на тых, хто збываў у гандлёвых радах рыбу. Забойцу бацькі міліцыя так і не выкрыла; Хролка, адно пасталеўшы, зразумеў, што не зможа гэтага зрабіць і сам...

5

-- Не замінай, дырэктар. Ужо наслухаўся цябе, калі ты панаваў, а тут мая стыхія, -- злосна спыніў Іван Малы Хрола, калі той сунуўся у кабiну. -- Ідзі лепей супакой Рачыху. Чуеш, як галосіць?!

Але абысці трактар, з’явіцца з другога боку, там, дзе ўбівалася цяпер па скалечаным сыне жонка Хапрова, Хрол так проста не мог: яму ўсё яшчэ чуўся жудасны енк сваёй маці, душа мярцвела ад гэтай пакуты. Ён саскокнуў з гусеніцы, падаўся назад -- і ледзь не перакуліўся, зачапіўшыся нагамі за лесніка, які ціхенька ляжаў сабе п’яны непадалёку ад трактара і хроп, падкурчыўшы ногі. Шалёная ярасць ахапіла Хрола; ён тузануў лесніка за каўнер, а потым адцягнуў далей ад трактара, чамусьці адзначаючы, што ад лесніковых ботаў застаюцца на пяску дзве роўныя баразны. Крокаў праз дзесць Хрол адпусціў пальцы -- нібыта бездыханую пачвару

кінуў Кахановіча спіною на пясок. І тут жудасны лямант жанчыны патануў у рэзкім строкаце трактарнага “пускача” -- Іван Малы ведаў, што робіць! Хрол схамянуўся, быццам ачуняў ад кашмарнага сну. Тое, што трактар заводзіцца, што будзе, нарэшце, падняты ўверх коўш, давала надзею: будзе выцягнуты Ігнат з-пад станіны, і ўжо хутка, адно каб ён патрываў яшчэ крыху! Хрол міжвольна зноў памкнуўся памагчы Івану Малому, які пакінуў кабiну і цяпер завіхаўся каля матора, аднак спахапіўся, разумеючы, што той і без яго дасць рады матору, застыў за колькі метраў ад трактара. Мажліва, трэба было паглядзець, як там Ігнат, ці жывы ён яшчэ? Але там, на тым баку трактара, былі бацькі яго, былі ўжо і людзі, што пазбягаліся з бліжэйшых падворкаў, так што ягоная, Хролава, прысутнасць там нічога не давала. Іван Малы ратаваў цяпер Ігната! “Ванечка, заводзь! Ну... Давай! Не цягни!”, -- дрыжаў ад нецярпення Хрол, гледзячы, як Іван Малы корпаецца ў маторы.

А “пускач” разрываўся. Не было, пэўна, у Загародскім цяпер іншых гукаў, быў адзіны пранізлівы гэты. Прыпадаючы на левую, выгнутую дугою нагу, абабег коўш і спыніўся каля Хрола дзядзька Козыр, пракрычаў нешта, шырока разяўляючы рот і пукацячы вочы. За званам увушшу Хрол не пачуў ані слова, аднак здагадаўся, што дзядзька Козыр кліча яго туды, на той бок трактара, да Ігната. Але чым ён мог памагчы небараку? Ратаванне Ігната залежала цяпер ад спрыту Івана Малога, а той быццам марудзіў... Чаканне, калі завядзецца трактар, ужо здавалася бясконцым.

Пэўна, нікчэмнасць сваёй мітусні зразумеў і дзядзька Козыр, бо ён, таксама аглушаны строкатам “пускача”, суціх, заварожана стаў

сачыць за Іванам Малым, мабыць, сціснуўся душою ў нясцерпным чаканні. Праўда ж, чаго было і яму тарашчыцца на тое, як курчыцца ад болю Ігнат, як ірве над ім у распачы на сабе сівыя валасы ягоная маці? Ён настане, той патрэбны міг, калі адарвуць бязлітасна, жорстка яе ад скалечанага сына, каб агледзець таго, абмацаць, што цэлае, а што патрушчанае. Хутчэй бы завёўся трактар, падумаў Хрол, а то звар'яець можна.

Між тым Іван Малы зрабіў з маторам усё, што трэба, і, нарэшце, трактар нібыта гучна раўнуў, пасля чаго адразу спаў аглушальны трэскат “пускача”. Хрол пачакаў яшчэ імгненне, -- пакуль трактар не завуркатаў моцна і роўна. Вось калі наступіў момант ратавання! Іван Малы кінуўся ў кабінку, да рычагоў, а Хрол -- да небаракі, каб выхапіць яго з-пад станіны. Ён абег трактар ззаду і ледзь не наскочыў на старога Хапрова -- той ужо стаяў, нібы слуп, пэўна, не даючы веры таму, што адбывалася перад ім, каля ягонага падворка, што гэта на трактарнае гусеніцы канае ягоны сын. Затое жонка Хапрова уклечылася перад Ігнатам, лямантавала, абшчаперыўшы рукамі галаву:

-- А божухна! Завошта такое пакаранне!? Ох, людцы!.. О, сыночак!.. Ы-ы-ы-ы-і-і...

Хрол, як і меркаваў, ледзь што не на бягу падхапіў пад рукі старую Хапрову і апусціў яе, лёгкую, бязважкую, на пясок, далей ад трактара.

-- Прыглядзі! -- крыкнуў ён дзядзьку Козыру, які апынуўся побач, а сам зноў кінуўся да Ігната, ускінуў руку, даючы гэтым знак у кабінку Івану Малому, каб той пачынаў падымаць коўш. Ён быў гатовы прыняць небараку на свае рукі. Ігнат не варушыўся, пэўна, быў у непрытомнасці. Хрол упіўся вачамі ў пляскатую

паверхню станіны, чакаючы, калі станіна кранецца і пачне падымацца ўгору, ды нешта не ладзілася ў Івана Малога -- трактар вуркатаў, а коўш не кратаўся з месца. Аднак другое не выпадала: калі Іван завёў трактар, падніме ён, безумоўна і коўш. Толькі, здавалася, не было ўжо больш моцы гэтага чакаць, гледзячы на прыціснутага станінай Ігната. І Хрол, пэўна, не стрываў бы, кінуўся праз імгненне-другое ў кабiну да Івана Малога, але тут -- о, радасць! -- станіна павольна рушыла угору. Ён не стаў чакаць, пакуль яна адыдзе ад гусеніцы як мага вышэй. Баючыся, што станіна можа зноў апусціцца, ён таропка прасунуў правую руку пад грудзі Ігнату, абхапіў яго, хацеў быў падаць на сябе, прыўзняці і... знерухомеў: паясніца небаракі была заліта крывёю, але самае страшнае -- яна здалася ненатуральна пляскатаю, тонкаю... Хрол зразумеў, што калі пацягне Ігната на сябе, дык пераломіць яго напалам.

-- Дзядзьку!.. -- крыкнуў Хрол, адчуўшы, што не дасць рады выцягнуць пакалечанае цела. -- На помач! Сюды!

Але клікаць дзядзьку Козыра не было патрэбы, ён быў каля Хрола, падстаўляў пад небараку дрыжачыя рукі.

-- Ногі глядзі, -- падказаў Хрол дзядзьку Козыру. -- За калашыны бярыся, не давай ім апускацца.

Побач, за спінаю, заходзілася ад крыку старая Хапрова; наперадзе, перад тварам -- смярдзеў гарай, роў матор, а крыху ніжэй, на гусеніцы... канаў малады мужчына... Здавалася, што ўсё гэта нейкі жудасны сон і што, калі добра страсянуць галавою, ён пройдзе, прападзе. Мала што не сутыкаючыся галавамі, Хрол і дзядзька Козыр асцярожна паднялі з гусеніцы Ігната і гэтак жа беражліва аднеслі ад трактара, паклалі на мяккі пясок. Ім

дапамагалі нейкія кабеціны, і калі яны ўсе выпрасталіся, на грудзі сыну ўпала маці, загаласіла, залямантавала. Трактар раптам заглух, і лямант нібыта узмацніўся.

Хрол зажмурыўся, быццам ад гэтага мог паменшаць тужлівы энк жанчыны, падумаў, што Ігнату жыць засталася зусім мала. Так, мала. Толькі нявідущчы гэтага можа не бачыць. Пэўна, гэтак падумаў не адзін ён, бо дзядзька Козыр, калі яны адышліся ўбок, ціха сказаў:

-- Ніз жывата, паясніца расчаўлены... На фронце я бачыў, здавалася б, горшыя раненні: рукі, ногі людзям адрывала... Але тут... Гэта -- канец.

Хрол, хоць і было гэта цяжка рабіць, уважліва агледзеў знявечанага Ігната. Той, мусіць, ад дотыку ці голасу маці (укленчыўся таксама перад ім, рыдаў, адно ціха, і стары Хапроў) ачуняў ад непрытомнасці, стагнаў, скроб па пяску пальцамі. А ногі ягонья ляжалі нерухома; страшнае крывавае месіва злучала іх з тулавам, якое яшчэ жыло, змагалася з болем, прагнула яшчэ доўга жыць. Угледзеўшы, што пад Ігнатам пачынае набрыняць крывёю пясок, Хрол схамянуўся.

-- Мужыкі, -- паглядзеў ён на дзядзьку Козыра, на Івана Малога, які ўжо заглушыў трактар, падышоў да гурту людзей і таксама спалохана глядзеў на гэты жах. -- Ратаваць яго трэба... У бальніцу яго!

-- Ага. Каб перавязаць хутчэй, -- спахапіўся і дзядзька Козыр. -
- Але спачатку дошку ці што іншае пад яго трэба падкласці, інакш пераломіцца. Мы гэтак на фронце параненых у пазваночнік ратавалі.

-- Дошкі -- вунь плот, -- хітнуў галавою ўбок хапроўскага падворка Іван Малы. -- А чым вязаць?

-- Там і перавязку пашукайце, -- раптам, па-камандзірску строга, прамовіў дзядзька Козыр. -- Давай, Іван, па дошкі. А ты, Хрол, знайдзі чым перавязаць.

Хрол зірнуў на хапроўскі асабняк, паглядзеў і на другія, бліжэйшыя, -- дзіўна, але там быццам усе памерлі, пэўна, іх гаспадары былі дзесьці на рабоце ці кудысьці пайшлі па сваёй патрэбе, а мо ўжо таўкліся тут, каля чужой бяды... Аднак не: вось выйшла з веснічак нейкая жанчына і, мусіць, зацікаўленая крыкам старой Хапровой, гуртам людзей, пачала набліжацца сюды, да трактара.

У наступны міг ён ужо бег да хапроўскага мура. Сабака гэтым разам стрэў яго скавытаннем, пэўна, ён адчуваў чалавечую бяду, якая разыгралася непадалёку, бяду сваіх гаспадароў. Хрол без затрымкі ўляцеў у веранду, потым -- у пярэдні пакой... Далей куды? Проста дзверы -- гэта на кухню, зразумеў ён. Кінуўся налева, у другія... Там была, пэўна, зала. І адразу ён убачыў белы абрус на стале, згроб яго, агледзеўся па баках: што б яшчэ знайсці? Мільгнула думка, што можа хто ёсцэка ў доме і няблага было б спытацца дазволу. Мільгнула яна і прапала -- Хрол сарваў яшчэ штору з акна, узрадаваўся -- гэта тое, што трэба! Сарваў гэткую ж тканіну і з другога акна і кінуўся назад да дзвярэй, куляй праляцеў па падворку у варотцы пад пісклівае скавытанне сабакі.

Між тым ля трактара людзей паболела. Падышла жанчына, якую дагэтуль Хрол бачыў у вуліцы, не з маладых, але і незнаёмая -- ці ўсіх цяпер спазнаеш у Загародскім, падумаў чамусьці ён, вунь як мястэчка разраслося, што той горад, -- ды яшчэ набегла

хлапечая гурма, спалохана гурбілася за спінамі дарослых, цікуючы бяду. Дзядзька Козыр і Іван Малы ўжо паспелі падкласці пад небараку дзве не вельмі шырокія, мабыць, ад плоту штыхеціны-дошчачкі, пэўна, зусім не дбаючы пра тое, ці не мулка яму. Больш таго яны нават перавязалі Ігната ў поясе нечым белым. Згледзіўшы добра матэрыю, Хрол скеміў, што гэта спаласаваная кашуля, і зірнуў на дзядзьку Козыра -- у таго цяпер у пройме штрыфеляў пінжака курчавілася сівая поўсць.

Дзядзька Козыр нібыта ўзрадаваўся ягонаму з'яўленню, выхапіў з Хролавых рук прынесены шмутах, выбраў з яго доўгую штормыну.

-- Давай, паднімай ногі. Не, гэта лепей я зраблю, а ты перавязвай, ты спрытнейшы. -- дзядзька Козыр сунуў назад Хролу падхопленую было матэрыю. -- Хутчэйма!

Хрол імгненна ўкленчыў каля Ігната, мелькам зірнуў на згорбленую, счарнелую ад гора ягоную маці -- тая не плакала, пэўна, знемаглася ад плачу, адно сцішана лашчыла сшэрхлай старэчай рукой непрытомнага сына па твары, па русявых валасах, быццам хацела ўпэўніцца, што гэта яе сын, такі ж кручканосы, худатвары як і бацька, лашчыла і нешта шаптала, -- і стаў перавязваць скалечанае цела. Дзядзька Козыр нахіліўся, асцярожна прыўзняў Ігнатавы ногі. Хрол бачыў цяпер адно гэтыя ногі, падсунуў пад іх канец штормыны, пасунуў вышэй, пад паясніцу... І тут натыркнуўся на слізкае. І хоць ён бачыў гэтую кроў, што прасачылася праз белую перавязку, нацякла ў пясок, хоць ведаў, што перапэцкае рукі, усё ж нібыта скаланула токам: госпадзі, яго ж ніколі не пакіне адчуванне гэтай цёплай, тлустай плоці -- і той, бацькавай, а цяпер яшчэ і чужой! Няўжо яму

наканавана лёсам адчуць рукамі, нервамі, як адыходзіць чалавечая душа, быць на парогу смерці, што забрала бацьку, а зараз вось уводзіць у нябыт хоць і былога, але ўсё ж сябра?!

Засмучоны ад гэтай жорсткай несправядлівасці, Хрол сцяў зубы і нібыта ў нейкім паўсне перавязаў ляжачага перад ім Ігната, туга апаясаў яго штораю. Калі скончылася адна, схапіў другую...

-- А цяпер -- разам з дошчачкамі. З дошчачкамі... -- падказаў дзядзька Козыр, шумна дыхаючы ў патыліцу.

Хрол спахапіўся: і праўда, запамятаў, што трэба перавязваць разам з “шынаю”, з гэтымі дошчачкамі, што ўжо былі заліты крывёю, ды перавязаць так, каб не перагнуўся Ігнат. Наступныя перахлесты шторыны ён пусціў пад дошкі, а калі скончылася яна, парваў на паскі абрус...

Нарэшце ён разагнуўся, падняўся з каменяў. Ігнат Хапроў раптам застагнаў, зашкроб па пяску пальцамі -- і зноў голасна заенчыла над ім маці. Натопу паболела... Перашэптваліся жанкі; быццам з-пад зямлі з’явіліся тут яшчэ дзве маладзіцы... Сярод дзятвы высіўся, раскрыўшы ад здіўлення ці перапуду рот, нейкі, пры капелюшы, мужчына. Тая маладзіца, што Хрол бачыў у вулцы, стаяла непадалёку ад старога Хапрова -- той, з перакрыўленым ад гора тварам, плакаў.

Хрол уздыхнуў. Той крык, што ўсчала маці над сынам, раптам прыглух -- і спала здранцвенне. Гледзячы на свае, густа змазаныя крывёю рукі, Хрол пашукаў вачамі навокал, чым іх выцерці. Неведама чаму нахіліўся, зачэрпнуў ля ног пяску, пачаў пераціраць яго. Ubачыўшы гэта, Іван Малы паморшчыўся, адварнуўся.

-- Ляці па машыну, -- ціха сказаў яму Хрол. -- Павязем у бальніцу.

-- Як па машыну? -- разгубіўся Іван Малы. -- Там жа сядзенні...
вялюравыя... А тут кроў...

-- ?..

-- Не, не дам машыны, -- ціха, але жорстка сказаў Іван Малы. -
- Яшчэ чаго. Хай Рак сваю выганяе. Дый відаць: яму -- каюк!

-- Па маю машыну, тваю... -- вылаяўся Хрол, уцяміўшы
нарэшце, што Іван Малы гаворыць пра свае "Жыгулі". -- Што каля
твайго асабняка стаіць. Аднак, лепей я сам... Сам...

Абтросшы з рук счырванелы пясок, Хрол ірвануў з натоўпу ў
бок тупіковай вулкі, туды, дзе жыў Іван Малы. Ён бег, а яго
распінала злосць; падбегшы да свайго "лізіка", рыўком адчыніў
дзверцы -- і апынуўся за рулём. Машына быццам зачалася
свайго гаспадара і зразумела ягоную волю -- адразу завялася.
Амаль што не на месцы зрабіўшы разварот, у наступны міг Хрол
ужо імчаў да трактара.

Гэтак жа ярасна і затармазіў, выкінуўся з машыны амаль што
не ля распластанага на пяску Ігната.

-- Мацей Ільч, -- перамагаючы енк старой Хапровой, гукнуў
Хрол дзядзьку Козыра. -- Бяромся... Хутчэй!

Былы франтавік рашуча адціснуў далей разявак, здалося,
гэтак жа жорстка, як раней паступіў і сам Хрол, адарваў ад сына
маці -- падхапіў яе са спіны пад пахі, аднёс убок.

-- Ой, не чапайце сыночка! -- раптам узвілася жанчына. -- Ой,
яму баліць! -- загаласіла яна і сагнулася на кукішках да зямлі. --
Божанька, за што ж ты яго пакараў?!

Дзядзьку Козыра, аднак, не збянтэжыў гэты лямант, ён нібыта
парушынку падняў Ігната Хапрова з зямлі, паднёс да машыны.

-- З правага боку заносім. Там адкідваецца сядзенне, -- падказаў Хрол, а сам ускокнуў у "ліазік", каб адтуль, з сярэдзіны машыны, прыняць Ігната на свае рукі.

Невялічкі быў пад тэнтам кузавок машыны, ды яшчэ па баках яго клеіліся дзве вузкія лавачкі. У прамежак гэты і клалі знявечанага чалавека, балазе шчуплы той быў, невысокага росту.

-- Ці добра памясціўся? -- зазірнуў у машыну дзядзька Козыр, калі Хрол, дапамагаючы, апусціў Ігната на дно кузаўка.

-- Акурат, -- адказаў Хрол. -- Давай, масціся сам. Едзем!

Машына хітнулася ад козыраўскага цяжару. Хрол хуценька перакінуў ногі цераз спінку, плюхнуўся на сваё сядзенне і, сеўшы за руль, азірнуўся ў кузавок.

Ігнат ляжаў нерухома, пэўна, страціў прытомнасць ад болю, калі яго пераносілі ў машыну. Хролу падумалася, што Ігнату мулка ляжаць у цеснаце на бляшаным дне кузаўка, добра было б падкласці што-небудзь мяккае... Ды дарога да местачковай бальніцы была недалёкая, і Хрол націснуў на стартэр. Закрычала-загаласіла мацней старая Хапрова, замітусіліся, даючы машыне дарогу, людзі... Хрол павольна крануў з месца машыну, моцна сціскаючы руль.

Раздзел другі

1

Праехаць з Садоў да местачковай бальніцы можна амаль што напразткі, калі звярнуць адсюль да возера, да нізіны, што ўлетку высыхала і рабілася рыхтык грудок, перасекчы гэтую нізіну, а пасля ўжо -- прыбярэжнай вуліцай... Але на гэтым шляху магла чакаць неспадзяванка: пасля нядаўніх частых дажджоў у нізіне блішчэла вада, і цяпер там можна было ўраз забуксаваць. Ды яшчэ,

Хрол ведаў, і на тае прыбярэжнай вуліцы з-за выбоін і склізоты сам чорт засцерагаецца, каб незнарок не зламіць сабе карак. Таму лацвей было ехаць, дзе раўней і надзейней, і Хрол, спадзяючыся на хуткасць машыны, узяў проста -- паехаў па шырокай, што вяла з Садоў да мястэчка, вуліцы.

Мінуўшы колькі двароў, ізноў азірнуўся ў кузавок, куды неадрыўна, седзячы побач на паўабарота, глядзеў дзядзька Козыр. Ігнат Хапроў, здавалася, варушыўся, але гэта ад язды -- усё ж як ні ехаў Хрол акуратна, машыну страсянала, а разам з ёю і Ігната. Ні крыку, ні стогну; відаць было: Ігнат непрытомны... Аднак, лепей ён крычаў бы. Маўчанне яго надта палохала, бо стогны сведчылі, што небарака ўсё-такі жывы.

Хрол засяродзіўся на дарозе. Дзядзька Козыр пасля кожнай выбоіны загадліва мармытаў:

-- Цішэй, Сцяпанавіч! Не гані.

Дарозе, здавалася, не будзе канца. Але вось мінуліся Сады з адмысловымі падворкамі, нарэшце, разгонам панёсся ў мястэчка пасыпаны жвірам бальшак. Хрол уздыхнуў, адчуўшы, што машына пабегла шпарчэй.

-- Цяпер ужо хутка, -- сказаў ён, каб падбадзёрыць дзядзьку Козыра, які не зводзіў вачэй з Ігната. -- Толькі б медыкі былі на месцы.

-- А толку, -- дзядзька Козыр паварушыўся, ажно зарыпела пад ім сядзенне. -- Наш канавал Якімовіч адно ўколы можа рабіць. А тут... Эх, прапаў чалавек! Як піць даць прапаў...

Хрол ледзьве не затармазіў, пачуўшы такое. Ён і не падумаў, што ў местачковай бальніцы, дзе лечаць такіх-сякіх хворых, аднютка ўсяго фельчар ды пара санітарак, якія наўрад ці

дапамогуць скалечанаму Ігнату. Уратаваць яго могуць адно на аперацыйным стане. Лепей было б ехаць адразу ў раён, у тамтэйшую бальніцу, аднак туды шлях не блізкі, і хто знае, ці даедзе Ігнат да той бальніцы. Разважаючы пра гэта, Хрол устрывожыўся яшчэ больш. Не варта было чапаць Ігната, так жорстка вырываць яго з рук амаль што не звар'яцелай маці, звозіць яго да яе. Цяпер, як аказалася, яны пнуцца немаведама ў якую дарогу: да ратавання ці труны? “Вось дык упёкся ў адказнасць!.. -- пашкадаваў ён. -- Мог сказаць людзям, каб Ігната павёз у бальніцу хто-небудзь друпі, спаслаўшыся на тое, што паміж сем'ямі Хапровых і Стральцовых даўно няма міру... І калі Ігнат ў машыне памрэ?.. Тады...”

Хрол зірнуў на дзядзьку Козыра -- які ж сведка з вар'ята. І трэба было ехаць у Сады па ключы да Хапровых!.. А ўсё праз рэвізора Стрыка, які быццам нешта вынюхвае ў рыбгасе. Хто ён такі, чья рука ім водзіць? Факт, не сам дзейнічае, а па загадзе. Толькі хто яму загадаў?.. Старшыня сельсавета Рапецкі, з кім Хрол даўно на нажах? Гэты жываглот, што падседзеў на пасадзе і выправадзіў у псіхічку дзядзьку Козыра, ці нехта іншы?.. Мо хто з раёна?.. Завёўся там у выканкаме нейкі Сімураў, загадчык аддзела, дык адразу паказаў свой ваўчыны апетыт: звоніць і звоніць у рыбгас, цікавіцца рыбай. Адчуваецца: хтосьці яшчэ стаіць за ім... Сволачы! Не паспелі яшчэ распачаць пуціну, а ўжо ў мястэчку машын паболела. Сноўдаюць з канца ў канец. Вядома чаго... Але хай звоняць, хай палюхаюць, хай едуць сюды ласья да рыбы. Багатае на рыбу Загародскае, але яны гэтае рыбы ад яго, Хрола, не пабачаць! Не...

-- Дышла ім, -- ўголос вылаяўся Хрол.

-- Ты чаго? -- здзівіўся дзядзька Козыр.

-- Ды так, -- сцэпануўся Хрол. Трэба ж куды завялі яго недарэчныя думкі. За спінай канае чалавек, а ён -- пра свой клопат! Ці не жорсткасць гэта? Але хто скажа яму, як быць добрым, спагадлівым, калі на сваёй шыі штодня адчуваеш зашмаргу? І цягнуць, цягнуць яе... Няма добрага ўлову -- чаму? Чаму выпісаў рыбу дзіцячаму дому? (а чаму і не -- там жа дзеці!); чаму распачаў у мястэчку гандаль рыбай? (адно старэнькім ды ўдовам, хто ж аб іх стала паклапоціцца?)... Адныя спагнанні ад улады. А вось каб бензіну даць для матарак ці невад добры... Хоць бі паклоны -- адныя лагодныя ўсмішкі ў чынушаў, што сцякаюць сліною, каб іх запрасілі ў рыбгас ці да завода і адсыпалі ў багажнікі службовых машын спажывы. Запрасі іх у госці -- і будзеш у пашане. Во час! Задушны! Вось не давязе ён Ігната, што канае за ягонай спінай, жывым да бальніцы -- змелюць яго языкамі людзі, страшна, што могуць угледзець у гэтым знак помсты. Баюць жа яны, што гэта стары Хапроў, ён жа -- Рак, вучонага-выгнанніка на возеры застрэліў, дык чаму ж, выходзіць, цяпер Хролу хоць на сыне ягоным не адыграцца... Сапраўды, можна. Дый сам Ігнат?.. Нібыта нож ля горла ён Хролу, не дараваў за Тоню. Такія, як ён, не ведаюць літасці. Так што, Хрол, не палохайся, не спяшайся, рабі выгляд, што ратуеш, Ігнат і сапраўды адыдзе душою на гора сваім бацькам, а табе -- на радасць. Паскудны час -- спрыяльны: ніхто твайго паскудства не заўважыць!

Хрол скрыгатнуў зубамі -- не засцярогся. Правільна было б за руль машыны пасадзіць Івана Малога.

-- Цішэй, цішэй, -- перапыніў чорныя думкі дзядзька Козыр, і Хрол спахапіўся: куды ён ляціць, падкідвае "газу"?! Ужо ехалі па

мястэчку. Вунь пры дарозе пад шатамі старых ліп паўразбураная цэркаўка (не раўня касцёлу, што велічна ўзвышаецца вострымі вежамі пасярод мястэчка), трэба даехаць туды, павярнуць там направа -- і проста, проста па вуліцы, у яе канец, да былога панскага фальварку! Там бальніца! Хрол не паменьшаў хуткасць, хоць машыну сапраўды моцна падкідвала на выбоінах.

-- Можа сплыць крывёю, -- адказаў ён дзядзьку Козыру, бяручы управа, каб размінуцца з самасвалам, што імчаў настустрч.

-- Твая праўда. Гані! Перавязаць яго шчыльна трэба. А мы...

Хрол і сам гэта разумеў. Хіба ж яны ўдала перавязалі Ігната каля трактара? Як маглі... Ды чаго сябе вінаваціць. Лепш і не выйшла б з гардзінамі. Вось каб ён знайшоў у доме Хапровых якую прасціну, тады, канешне, перавязка была б лепшая.

Ды што тае карысці -- быць разумным пасля дурноты!

За цэркаўкай пачаўся брук, і Хрол, каб машына імчала мякчэй, пачаў прыціскаць яе амаль што не да плотаў падворкаў, дзе была трава, палохаючы на сцяжынцы мінакоў, якія няўцямна азіраліся на сігнал, а потым, зразумеўшы небяспеку, ускоквалі ў бліжэйшую брамку ці адбегалі на сярэдзіну вуліцы. Хрол не заўважаў гэтага. Трывога за Ігната прытупілася; ажыла крыўда, забалела сваё... Госпадзі, успомніш той час -- на душы робіцца чорна. Чаму ён не слухаўся тады маці, не перастаў вадзіцца з Ігнатам пасля гібелі бацькі? Тая быцца прадбачыла, чым скончыцца іх сяброўства. Прасіла, плакала, каб не хадзіў да Хапровых, а Хрол упарціўся. Асірацеў іхні дом, а ў Хапровых было прывабней: шум, смех, былі розныя гульні, сакрэты, і хоць местачковыя падшыванцы пабойваліся старога гаспадара, Івана Хведаравіча Хапрова, аднак

ішлі сюды. Гаспадар, бывала, сердаваў, ды збольшага трываў на сваім падворку дзіцячы вэрхал, які ўсчыналі ягонья сыны. Хто знае -- можа каму з малечы было даспадобы і тое, што тут, у тыя недалёкія яшчэ ад мінулай вайны, а таму і не вельмі сытныя, дні можна было пажывіцца смачным. Хрола, праўда, не цікавілі чужыя пачастункі, было чаго знайсці і ў сваёй хаце -- маці ўсё ж-такі настаўнічала, выкладала ў школе заалогію, таму меліся, хоць і невялікія грошы, каб жыць, -- аднак у Хапрых яго ахвотна запрашалі да стала, амаль што не гвалтам садзілі за той стол, бо ён саромеўся і ўпарціўся. Праз матчыны слёзы, заклінанні, а то і лупцоўкі пазнавата давялося ўцяміць Хролу, што ласка Хапрых, асабліва Івана Хведаравіча, ідзе не ад шчырасці, а ў знак таго, каб займець права хадзіць да Стральцовых. І настаў час -- Іван Хведаравіч, гладкі і мажны, да гэтае пары з сельпоўца перайшоўшы на пасаду дырэктара рыбгаса, зачасціў на іх падворак. Чым скончваліся ягонья візіты, ведала адно аўдавелая маці, дачасна ссівелая ад гора. Адноўчы Хрол убачыў яе ў парванай сукенцы, з сіняком пад вокам -- і зразумеў бяду, пачаў цікаваць краўдзіцеля. І не зачакаўся: Іван Хведаравіч хутка завітаў да іх, не мог ён не зайсці да вабнай удовай "катаржанкі" яшчэ і яшчэ, зламіць у безабароннай дух і волю й дамагчыся свайго. І ў гэты міг заступіў яму дарогу Хролка з цаглінай у руцэ... Малы ён быў, але раз'юшаны шпурнуў цагліну такі далёка, праяцела яна ля вуха аслупянелага Івана Хведаравіча. Потым доўга балела ў яго правая рука; ды яшчэ пакляўся тады Хролка перад зацкаванай сваёй маці адпомсціць гэтаму чалавеку.

-- Не хадзі больш да Хапровых, -- плакала-суцяшала яго маці. -- Да нікога не хадзі... Ненавідзяць нас тут! Праклятае месца! І з'ехаць немагчыма. Бацька ж твой у гэтай зямлі ляжыць...

-- Не буду, -- цвёрда паабяцаў тады Хрол.

Ігнату пра сутычкі з ягоным бацькам Хрол не сказаў, каб не азмрочыць іхняе “святое” сяброўства, у чым яны яшчэ ў класе чацвёртым пакляліся на крыві -- паранілі сабе рукі і адну да адной прытулілі ранами. Перастаў Хрол хадзіць да Хапровых, і калі сябрук клікаў яго да сябе, аднекваўся. А тут яшчэ і маці вельмі занядушала, не адхадзіў ад яе Хрол. Цяпер ён сустракаўся з Ігнатам толькі ў школе. Але нешта ўжо страцілася ў іх адносінах, шчырасць ці што? Таму пасля дзесяцігодкі яны развіталіся надзіва лёгка: Ігнат паступіў у тэхнікум, Хрол -- у інстытут, хаця раней марылі і далей вучыцца разам. Сустракаліся потым, канечне, на канікулах, і зноў цесна сышліся пасля вучобы. Ды аказалася -- сышліся не сябрамі, а ворагамі. А ўсё праз Тоню Парамон... І вось цяпер ён, Хрол, вязе Ігната, знявечанага, мажліва, у нябыт ужо вязе яго... Нібыта пераможца!

Хрол схамянуўся: вось лезуць жа думкі ў галаву! Ён вёў машыну, нібыта зліўшыся з ёю, звыкла, амаль аўтаматычна вызначаючы накірунак руху. Неўзабаве позірку адкрылася мудрагелістая чугунная агароджа местачковай бальніцы, і ён адчуў палёжку.

2

Вароты фігурнай агароджы, што атачала тэрыторыю былога фальварка, былі разнасцежаныя, і Хрол скіраваў адразу да шырокіх гранітных прыступак -- галоўнага ўваходу ў двухпавярховы асабняк. У Загародскім, як казалі старыя, панаваў

колісь нейкі Канапацкі, ды час усё, нават, здавалася б, трывалае, часцяком ператварае ў пыл, і цяпер тут лунаў цень былога ўладара: адно заставаўся ад яго гэты асабняк, адмысловы як помнік дойлідства, аднак па сённяшняй гаспадарлівасці -- добра-такі запушчаны, абшарпаны на фоне здзічэлага парка. Смуткам патыхала ад гэтага непрыбранства; не ратавала нават тое, што ў асабняку знаходзілася местачковая бальніца, дзе, наколькі ведаў Хрол, можна было адно пераляжаць якую хваробу, прыняць клізму ці што-небудзь накшталт таго, а збольшага -- атрымаць пігулку ад галаўнога болю ці загаіць паранены палец. Не, Бог бараніў, самому Хролу не давялося тут лячыцца, але ляжаць тут, у гэтай бальніцы, выпадала ягонаў маці, Надзеі Рыгораўне, і ён, прыходзячы сюды да яе, нагледзеўся на тутэйшую медыцыну. Дый што добрага мог зрабіць тут адзін фельчар Якімовіч са сваімі бабулькамі-сядзелкамі?! Праўда, цяпер з'яўляліся ў местачковай бальніцы і маладыя дактары, ехалі сюды пасля інстытутаў і зноў вярталіся ў горад, таму яны не надта запомніліся людзям. Ох, не сюды трэба было везці Ігната, не тут шукаць небараку паратунак! Ды выбару не было: без перавязкі не паспець адвезці Ігната жывым у раённую бальніцу.

Хрол скочыў з машыны, кінуўся па лесвіцы да парадных дзвярэй асабняка, занепакоены тым, каб адно там быў хто-небудзь з медперсоналу. У пярэдняй -- анікога; востра даў у нос саладжавы пах медыкаментаў, што звычайна пануе ў кожнай бальніцы, і гэты пах надаў упэўненасці, што ўсё благое ад Ігната адыдзеца, чалавек ачомаецца, бо вось яна, бальніца, адныя пахі яе -- быццам лекі, і хіба можна ў гэтых сценах сысці цяплом і перастаць жыць? Толькі дзе тут падзеліся местачковыя эскулапы?! Хрол быў

памкнуўся ў першыя дзверы, але тыя аказаліся зачыненымі, кінуўся да другіх... Гэтак натыркаючыся на кожныя, ён абег амаль усю пярэдняю і нарэшце згадаў, што доктарскі пакой знаходзіцца праз невялічкую галерэю-каланаду па другі бок, калі глядзець з пярэдняй, асабняка -- туды ж ён колісь заходзіў неаднойчы да Якімовіча, каб даведацца пра матчына здароўе. І Хрол кінуўся да таго пакою, ажно загрымелі пад нагамі маснічыны.

Фельчар Якімовіч сядзеў за сталом і, здалося, зусім не здзівіўся, што Хрол уварваўся ў ягоны кабінет. Адарваўшыся ад папераў, што ляжалі перад ім, ён падняў галаву, каб паглядзець і паслухаць, што трэба ад яго дырэктару рыбгаса.

-- Там... Уладзімір Макаравіч! Там -- жах!.. -- выдыхнуў Хрол.

Якімовіч блізарука прыжмурыўся, быццам успамінаў, хто ўсё ж гэта перад ім і гэтак крычыць.

-- Хутчэй! -- прыспешыў Хрол фельчара, які, здавалася, ніяк не пераможа дрымоту. -- Там Ігнат Хапроў канае! Ля пад'езду.

Ад гэтых слоў фельчар нібыта падскокнуў у крэсле. Нізенькі, жыватасты, ён выкаціўся з-за стала, накінуўся, заверашчаў на Хрола:

-- Чаго крычаш? Хто такі? Ой, гэта вы, Хрол Сцяпанавіч?!

-- Я, я, Уладзімір Макаравіч. Бяда... Ігната Хапрова рысплюшчыла. Давайце бінт, шмат бінту... Ратуйма яго.

Якімовіч, відаць было, нічога не разумеў; ашаломлены, ён раззявіў рот і бяздумна тарашчыў вочы. І тады Хрол ухапіў яго за рукаў, пацягнуў за сабой да дзвярэй.

Гэтак яны і збеглі па прыступках да машыны, дзе ўжо каторую хвіліну нерваваўся дзядзька Козыр.

-- Бачыце? -- Хрол уторкнуў паслужмянага, быццам цеста, Якімовіча ў адчыненыя дзверцы машыны. -- Глядзіце ў кузавок. А зараз -- клічце сваіх павітух. І насілкі сюды!

Пэўна, Якімовіча быццам працяло токам -- Хрол адчуў, як той уздрыгнуў, аслабаніў ягоную руку. Непрыгожа ён, аднак, абшоўся з фельчарам, але затое цяпер нічога не трэба тлумачыць. Сам пабачыў, гэта лепей за словы. Часу на ратаванне Ігната заставалася катастрафічна мала, -- гэта Хрол разумеў, і ад таго бянтэжваўся. Ну, фельчар! Ачуйся, тугадум, зразумей, што чалавек у машыне спывае крывёю! -- злаваў Хрол.

Аднак гэта толькі здалося, што Якімовіч -- мяла. У наступны момант ён жвава сігануў па прыступках да дзвярэй. Хрол міжволі памкнуўся запыніць яго -- ды позна: моцна ляснулi за фельчарам дзверы.

-- Вымайма Ігната, -- раптам крыкнуў дзядзька Козыр. -- Хутчэй. Гэта ён пабег па дапамогу.

І сапраўды, не паспеў Хрол з дзядзькам Козырам падступіцца да Ігната, а Якімовіч ужо бег назад, ды не адзін -- дзве дзяўчыны, у гэтых, як і сам ён, беласнежных халатах, задыхаліся за ім, неслі насілкі.

-- Асцярожна! Памалу! -- кінуўся Якімовіч да Хрола і адразу падсабіў -- разам яны прынялі на выцягнутыя рукі небараку, якога дзядзька Козыр, унурыўшыся па пояс праз дзверцы ў кузавок машыны, няўкладна выцягваў на святло. "Тэнт бы з машыны зняць, было б лацвей, -- запознена спахапіўся Хрол, -- Аднак позна ўжо". Ён асцярожна прыняў на свае рукі небараку.

Ігнат страпянуўся, жаласна застагнаў. Вохкнулі, злякнуўшыся, дзяўчохі-медычкі. Хрол напяўся, ён і сам утрымаў бы Ігната,

пакуль не падхапіў бы яго на свае дужыя рукі дзядзька Козыр, ды Якімовіч распарадзіўся інакш. Фельчар увішна падхапіў Ігната насупраць Хрола, а дзяўчаткі падпіхнулі і прыўзнялі насілку, прынялі ў іх небараку, нібыта ў калыску. І адразу Хрол і Якімовіч перахапілі ад іх насілку ў свае рукі.

-- Хутчэй, -- Якімовіч накіраваўся да лесвіцы. Па баках насілак памагалі яшчэ і медычкі, і Хролу здалося, што з ягоных рук нібыта вырываюць цяжар Ігнатавага цела, нават спужаўся, што не паспявае за фельчарам, які, мабыць, вось за гэткую сваю ўвішнасць і быў у ласцы ў местачкоўцаў; падумаў, што можа спатыкнуцца і ўпасці на прыступках стромкай лесвіцы. Аднак абышлося -- імгненна ўзнеслі Ігната па лесвіцы і далей -- да расчыненых дзвярэй, дзе ўжо купіліся хворыя. Прабеглі пярэдняю, кароткі калідорчык -- і працэдурнай аказаўся непадалёк ад пярэдняй даволі-такі ёмісты, прасторны пакой. Хрол убачыў ля акна шырокую, накрытую цыратай канапу, побач -- шклянную шафу, дзе на палічках быў расстаўлены ўсялякі дробны і буйны шклянны посуд.

-- Сюды... -- Якімовіч спыніўся каля канапы, і разам з медсястрою вокамгненна, але ашчадна пераклаў на яе з насілак Ігната, пачаў вызваляць таго ад “перавязкі”.

Хрол, адціснуты ў кут, нейкую хвілю аддыхаўся. Чамусьці пачуў сябе ніякавата, мажліва, ад таго, што назіраў за работай медыкаў, бачыў чужую кроў, хоць колькі часу таму ён сам адчуваў яе на сваіх руках. А яна, гэтая кроў, здавалася, сама лезла ў вочы -- і з таго скрутка, што быў кінуты Якімовічам на падлогу, і з бялюткага бінту, якім ужо медыкі шчыльна перавязвалі Ігната.

Навошта ён, Хрол, тут? Ды яшчэ без халата? Ён жа ўжо зрабіў што мог.

У дзвярах працэдурнай паказаўся, шумна дыхаючы, дзядзька Козыр: не стрываў, прычыкільгаў і ён сюды. Прыйшоў... і знерухомеў, быццам збаяўся прайсці далей. Зірнуў на канапу і адварнуўся. Сапраўды, глядзець на аголенага, знявечагана Ігната, на ягоную кроў, не ставала моцы. І Хрол, каб не званітаваць, памкнуўся да дзядзькі Козыра, бліжэй да выйсця, ды раптам Якімовіч сярдзіта раўнуў:

-- Куды? Зараз жа хворага -- назад у машыну! У бальніцу!

Хрол здрыгануўся ад гэтага крыку, спалохана паглядзеў на Якімовіча. А той нават не азірнуўся, разам з дзяўчынкам ліхаманкава перавязваў Ігната, адно мільгалі ў ягоных руках скруткі бялюткіх бінтоў.

-- Мы ж у бальніцы, -- не зразумеў Хрол фельчара.

-- У раённую, -- грозна адрэзаў Якімовіч і нечакана плаксіва зачасціў: -- Не ўратую я яго. Аперацыя трэба... Хлопцы, памажыце сваёй машынай да раёна. Пакуль тая "хуткая дапамога" пад'едзе. Хлопчыкі, га?..

Хрол сцэпануўся: ён жа і сам меркаваў пра тое ратаванне! Але ж наперадзе каля сотні кіламетраў дарогі і на ёй кожную хвілю Ігнат можа памерці! Каго б другога ён -- хоць на канец свету! Не разважаючы! Але ж тут... Думка пра тое, што калі Ігнат па дарозе памрэ і людзі могуць убачыць за гэтым помсту Хапровым за бацькаву гібель, тая думка, якая прыйшла ў галаву яшчэ па дарозе сюды, і абудзіла ў душы пратэст. Не, ён не павязе далей Ігната, хай Якімовіч выклікае сваю "Хуткую"! Зірнуўшы на дзядзьку Козыра, сцішанага і разгубленага, ён нават узлаваўся. Смуткуе, нібыта,

алкаш! Ды ў самога, мабыць, душа звініць ад радасці, што смяротная кара прыпала Хапровым, гадам з тае хеўры, што загубіла ў польмі ягоньх дзяцей, а яго самога -- запіхнула ў “псіхічку”.

Між тым Якімовіч спехам рабіў перавязку. Толькі б ён перавязаў Ігната надзейна, падумаў, суцішыўшыся, Хрол, мо тады і можна будзе давезці яго да раённай бальніцы. Хрол глыбока ўздыхнуў: не, не везці Ігната далей ён не можа. Нават каб яго ўмольвалі не рабіць гэтага, ён усё адно паехаў бы. Гэта факт! Інакш як жа было б глядзець пасля такога людзям у вочы?

Вырашыўшы, што калі трэба, ён павязе Ігната ў раён, Хрол, аднак, разумеў, што адважыўся на нейкае глупства. Прадчуванне яшчэ большае бяды было настолькі вострым, што ажно халадніла нутро. Чаго ж гэта ён так раскіс, быццам які баязлівец? Хіба ён мала бачыў чужой крыві, ад якой млосна на душы, але не балюча? Не пячэ чужая кроў -- во яна засохла ўжо на ягоньх, Хролавых, руках; Якімовіч, гэты бязлітасны канавал, выпэцкаў ёю па локці свае рукі... Хрол зірнуў на распластанага Ігната і адчуў, што, калі не выйдзе з працэдурнай, не стрывае і званітуе. І ён рушыў да дзвярэй, проста на дзядзьку Козыра. Той даў дарогу, і яны разам выйшлі з працэдурнай, спыніліся ля акна.

-- І напраўду, чаго нам там тырчаць, -- разважліва прамовіў дзядзька Козыр. Здавалася, ён нават паменеў ростам -- куды падзелася магутная пастава асілка! Хрол уважліва паглядзеў на старога, знямогла ўсміхнуўся:

-- Чуў, што папрасіў Якімовіч?

-- І я з табою, -- ажывіўся дзядзька Козыр. -- Мо яшчэ і паспеем у раённую бальніцу. Але табе шчыра кажу: не жыць Рачку

на гэтым свеце. На вайне такога нагледзеўся... Самому во, -- кіўнуў ён на сваю левую нагу, -- колам выгнула. Але каб гэтак расціснутаму акрыяць...

Хрол сумна ўсміхнуўся на пачутае: “Рачку...” Павырасталі ў старога Хапрова дзеці, ды ад бацькавае мянушкі “Рак” ім не адчапіцца... Моцная ў людзей памяць да чужога, нават у хвіліны бяды. Хрол адчуў вялікую несправядлівасць, бо сам з маленства ведаў гэты яд -- насіў, нібыта знак укуса, людскую памеціну “Катаржанін”, перадалася яна яму ад бацькі, пазначыла ўжо і ягоных дзяцей. Не, ён не саромеўся гэтай памеціны, ды цяпер чамусьці крыўдаваў на дзядзьку Козыра, хаця той і выказаўся нядобра пра Ігната Хапрова не са злосці, а з неразумнай шчырасці -- усе ж у мястэчку гавораць гэтак.

-- Ты не паедзеш са мной далей, -- сказаў Хрол дзядзьку Козыру і, убачыўшы, што стары здзівіўся, а мо і пакрыўдзіўся на такі адказ, растлумачыў: -- І я адзін не паеду. Адно з Якімовічам. Тут вялікая адказнасць, каб яна супроць нас не абярнулася. А ты вось што зрабі, дзядзьку. Схадзі да нашай канторы і знайдзі там рэвізора Стрыка. Перадай яму... Ну, растлумач, чаго я затрымаўся. Хаця... Ты ж на могількі схадзіць збіраўся? Пабыць на магілах дачок...

-- То ўжо мой клопат, калі я туды схаджу. Добра, Стрыка я знайду, -- засапеў дзядзька Козыр, і Хрол адчуў, што стары сярдуе. Магчыма, трэба было яму адмовіць неяк далікатна, не гэтак рэзка, ды хіба да разважанняў такіх зараз? Вунь чалавек памірае, і чым дапаможа яму дзядзька Козыр там, у машыне? Вялікай сваёй сілай?.. Не, Ігнату цяпер патрэбна, каб поруч з ім быў медык са сваімі лекамі ці яшчэ з чымсьці, каб не даць небараку пакінуць

гэты грэшны свет. Толькі з Якімовічам Хрол павязе Ігната далей. Інакш нельга.

-- Не сярдуй, Мацей Ільч, -- папрасіў Хрол старога. -- Калі ўціснемся ўсе ў машыну, дык чаму ж... Едзь. Добра было б што-небудзь мяккае ў кузавок кінуць, бо мулка там. Каля сотні кіламетраў трэсціся -- і здароваму чалавеку пакута.

-- Мо пра якую коўдру спытаць у Якімовіча, -- падказаў дзядзька Козыр. -- Павінен даць.

-- І то праўда, -- уздыхнуў Хрол. -- Зусім галава не варыць. Гэткі дзікі выпадак, што здурэць можна.

-- Пэўна, так Богу патрэбна. Ад злыдняў бывае і горшае. Успомні сваё...

Хрол спахапіўся: ці не зачапіў незнарок дзядзькаву рану? Можа, той думаў у гэты міг пра сваіх спаленых дзяцей, пра сваё "вар'яцтва"?.. Здаецца, дзядзька Козыр ніколі не быў богапаслушнікам, а тут і святога ўспомніў... Хрол уважліва паглядзеў на яго. Стары стаяў наўздзіў спакойны. Неяк па-новаму глянуўся ён на гэтым бальнічным калідоры, дзе на другім ягоным канцы стаялі кучкай, цікавалі за перавязачнай хворыя, -- агромісты, ён быў веліканам, увасабленнем сілы. Здавалася: вось ён зробіць крок, -- і перад ім усе расступяцца, ды яшчэ заварожана будуць глядзець яму ўслед. Ён належыў да людзей, што заўжды навідавоку, каторых любяць ужо толькі за тое, што яны асілкі, нібыта рэдкія самародкі самой матухны-прыроды. "Не тое, што я, - уздыхнуў Хрол. -- Пабітым сабакам адчуваеш сябе сярод людзей, ды яшчэ бачыш -- шмат каму карціць мацней лупцануць па тваіх ранах..."

Між тым дзядзька Козыр, здаецца, засмуціўся, убачыўшы, што Хрол уважліва глядзіць на яго. Буйныя кроплі поту выступілі на ягоным твары, мабыць, ад таго, што доўгі ўжо час трымаўся цвяроза. Дакоб! Пах спірту з працэдурнай чуваўся нават тут, ля акна, і яму, аматару выпіць, гэта было стрываць не проста.

Аднак і знайшоў ён, Хрол, калі шкадаваць дзядзьку Козыра! Ён падаўся ад акна назад, да працэдурнай, можа, там трэба было дапамагчы чым Якімовічу. Не здагадаўся адразу, ёлупень! Аднак, увайшоўшы ў працэдурную, убачыў, што спазніўся. Якімовіч і дзяўчаты перакладалі забінтаванага Ігната з канапы на насілку. Перакладалі асцярожна, беражліва, і здалося на міг, што медыкі пакуюць у дарогу нейкую далікатную белую здань -- гэтак тоўста і густа перахлестцілі чалавека бінты.

-- Хрол Сцяпанавіч, трэба ехаць, -- раптам жорстка, нібыта загадаў, прамовіў фельчар.

Хрол ураз падабраўся. Ён узяўся за ручкі насілак з галавы нерухомага Ігната, паглядзеў на Ігнатавы твар. Ігнат нібыта спаў, і толькі шырокае -- ад грудзей і амаль што да каленяў -- набінтаванне нагадвала пра няшчасце. Твар, плечы, рукі, ногі ягоныя глязеліся нібыта мармуровыя. Убачыўшы, што ігнат распрануты, Хрол выпрастаўся, агледзеўся па баках, шукаючы ягоную вопратку. Яна, скрываўленая, ляжала на падлозе каля канапы. Хрол перадумаў падбіраць яе.

-- Трэба чым-небудзь накрыць, -- сказаў ён Якімовічу, які насупраць яго, прысеўшы, збіраўся падняць насілку. -- Нягожа галяком везці. Дый восень, халодна...

-- Га? -- выпрастаўся фельчар і недаўменна азірнуўся на Хрола, потым зірнуўшы на Ігната, накінуўся на дзячат, -- Не чулі? Хутчэй прасціну, коўдры сюды!

Дзяўчаты замітусіліся, разам кінуліся да шафы, што стаяла ў кутку, адна з іх, русыявая, апярэдзіла сваю папалечніцу, хуценька выцягнула адтуль белы прастакутнік. Знайшлася і коўдра. Хрол і Якімовіч адступіліся ад насілак, і медычкі абгарнулі прасцінай і коўдраю нерухомага Ігната.

-- А цяпер бярыце сумку экстранай дапамогі і за мной, -- загадаў Якімовіч дзяўчатам, калі яны разагнуліся.

Фельчара быццам гнаў нехта ў карак -- ледзь паспеў Хрол ухапіцца за насілку, дый пабег, паспяшаючы за Якімовічам, па калідоры, дзе, прыціскаючыся да сцен, хуценька давалі праход напалоханых людзі.

-- Па палатах! -- пракрычаў на іх Якімовіч. -- Чаго раты паразяўлялі?!

Такая спешка раптам не па душы стала Хролу; здавалася, Якімовічу карцела адхрысціцца ад смяротна параненага чалавека, хутчэй адвезці Ігната далей ад гэтай бальніцы, відно, зайшоўся ад страху эскулап.

Перад машынай насілку з Ігнатам апусцілі долу. Апантанасць Якімовіча ўзрушыла і Хрола: ён зазірнуў чагосьці ў расчыненыя правыя дзверцы, зноў усяўся за ручкі насілак, каб падаваць небараку ў кузавок, і толькі разаз спахапіўся, што забыўся спытаць Якімовіча пра падсцілку.

-- На матрац які-небудзь пакласці хворага трэба, -- сказаў Хрол Якімовічу; той таксама падняў за ручкі насілку і спрактыкаваўся

піхаць іх уперад, у пройму дзверцаў. -- Без гэтага мулка Ігнату будзе, абаб'ецца ён па дарозе.

-- Запіхвайма разам з насілкамі. Толькі так, -- не згадзіўся фельчар. -- Прапіхвайма далей...

Хрол на вока прыкінуў даўжыню кузаўка: караткаваты!.. Адно цяпер угледзеў у ім, у кутку, згорнутую ў клубок сетку, пра якую зусім забыўся і вазіў з сабою ўжо колькі дзён пасля таго, як адабраў яе ў Рыгора Большчыка, нахабнага местачковага браканьера -- той адважыўся лавіць рыбу пасярод дня ледзьве не насупраць рыбгаса, пэўна, каб пазлаваць рыбакоў. Сетка была так сабе, дзіравая, са смехам развітаўся з ёю Большчык; побач з сеткай ляжала запасное кола... Калі нават выкінуць гэтыя транты, кузавот не пабольшае.

-- Не ўлезуць насілкі, занадта доўгія, -- зрабіў выснову Хрол.

-- Хрол Сцяпанавіч, трэба хворага везці на насілках. Яму так будзе лацвей, -- спалохана прагаварыў Якімовіч, ды раптам патрабавальна пракрычаў: -- Ложак... Пасцель сюды! Тэрмінова! Нясіце з якой-небудзь палаты!

Медычкі, якія адно прыбеглі ўслед да машыны, адразу кінуліся назад. Прычыкільгаў, цяжка дыхаючы, да машыны дзядзька Козыр, паспрабаваў падмагчы Хролу і Якімовічу. Уверсе, на ганку, грубой стаялі хворыя, пэўна, не адважваліся наблізіцца да злоснага фельчара, і Хрол, гледзячы на іх, сказаў:

-- Апускайце насілкі. І не трэба крычаць. Наперадзе доўгая дарога.

Якімовіч паслухмяна апусціў насілкі. Хрол нахіліўся над Ігнатам: здалося, што небарака ўжо нежывы. Занепакоены, Хрол нахіліўся зусім нізка... Не, Ігнат дыхаў, і дыхаў чутна, глыбока.

Хрол выпрастаўся; што ж, можна было спадзявацца, што дарогу Ігнат стрывае, а там -- усё ў руках дасведчаных дактароў.

Пэўна, пра гэты шанц думаў і Якімовіч. Шуміць, крычыць фельчар -- каму гэта даспадобы! Але ж ягоная праўда: трэба спяшацца. Здавалася, недзе згінулі медычкі; Хрол нервова зірнуў на бальнічныя дзверы, і ў гэты міг яны расчыніліся -- дзяўчаты ўвішна неслі плескаты матрац. Перад імі адразу расступаліся хворыя, што цікавалі за чужою бядой, -- іх значна пабольшала, а смялейшыя спусціліся па лесвіцы бадай што да самае машыны, аднак стаялі зводдаль ад грознага Якімовіча. Фельчар, убачыўшы сваіх памагатых, не стрываў, зноў закрычаў:

-- Хутчэй, хутчэй давайце!..

Куды было яшчэ хутчэй! Дзяўчыны і так кумільгам ляцелі па лесвіцы. Хрол, перахапіўшы ў іх матрац, нават абгорнуты коўдрай, -- дзяўчыны пэўна сцягнулі яго з якогасыці бальнічнага ложка -- сунуў ў кузавок, залез туды і сам. Каб разаслаць матрац, спатрэбілася імгненне, і Хрол падаўся назад з машыны, ды падумаў, што яму лепей Ігната прыняць на рукі тут, у машыне, чым хапацца за насілку. Было ж каму падняць Ігната, дый да медыкаў ужо далучыўся і дзядзька Козыр.

-- Падавайце памалу, -- сказаў ён ім.

Ігната паднялі з насілак на рукі і асцярожна пачалі прапіхваць у дзверцы. Хрол падхапіў яго ногі, скіраваў іх наўкос кузаўка. На дужых руках мужчын небарака нарэшце аказаўся пад тэнам. Так і ўладкаваў яго Хрол, наўкос кузаўка, бо спрытней не выпадала, не хапала прасторы.

Хрол яшчэ раз занепакоена зірнуў на Ігната; здавалася, ляжаў ён утульна, гэтак яго можна везці доўга і далёка. Аднак ужо

зацяглая нерухомасць яго палохала, трэба было садзіцца за руль... Хрол быццам адно і чакаў гэтай хвілі -- перакінуў ногі цераз спінку, гопнуўся на сядзенне. Завёўшы машыну, ён счакаў, каб селі да яго ў машыну Якімовіч і дзядзька Козыр, але тыя нешта марудзілі.

-- Ну чаго вы? -- не стрываў Хрол, высунуўшыся да іх праз дзверцы. -- Паехалі...

Дзядзька Козыр у адказ адно развёў рукамі, маўляў, не памесціцца. І сапраўды, дзе ж яму, такому бамбізу, было прыткнуцца ў кузаўку? Заставалася адно вольнае месца -- сядзенне праваруч ад Хрола, ды яно цяпер для фельчара! Хрол азірнуўся ў кузавок -- усё ж можа туды ўшчыміцца дзядзька Козыр, прыткнецца на лавачку, але ці трэба так ехаць яму, замінаць і без таго ўжо цесны для Ігната кузавок? Дый хіба яны з дзядзькам Козырам на гэты конт не гаварылі? Хрол вінавата паглядзеў на дзядзьку Козыра, маўляў, сам бачыш, што цесна ў кузаўку, вырашай сам ехаць ці не. І дзядзька Козыр, пэўна, зразумеў ягоную разгубленасць, махнуў рукою:

-- Давай, Сцяпанавіч, газуй. Ляці, братка...

І Хрол газануў -- амаль на месцы развярнуў машыну, потым прыпыніўся, каб падабраць фельчара, які, здавалася, затрымаўся на міг, каб даць нейкія распараджэнні русявай медыцы, -- адвёўшы яе ўбок, ён нешта гаварыў ёй ледзьве не ў вуха. Хрол нават расчыніў насустрач Якімовічу дзверцы, ды раптам замест яго да машыны накіравалася дзяўчына. Яна спрытна ўмасцілася на сядзенні, прыняла ад сваёй папличніцы сумку і нават паліто, за якім, пэўна, паспела збегаць, пакуль уладкоўвалі ў кузавок небараку.

Хрол разгубіўся: дзяўчына будзе суправаджаць Ігната! Не дасвечаны фельчар, а нейкая смаркачка? У Хрола было адчуванне, што яго ашукалі. Ён занерваваўся, хацеў быў запратэставаць, каб з ім ехаў Якімовіч, ды раптам, зірнуўшы на фельчара, злосна падумаў, што й сапраўды, Ігнату цяпер усё роўна, хто побач з ім паедзе. Пасадзі хоць свяцілу медыцыны -- адна дапамога на бало смерці. Свалата Якімовіч! Падстаўляе дзяўчыну пад адказнасць... Але гэта не ягоны, Хролавы, клопат, каму з медыкаў што рабіць. Яму пры гэтай бядзе выпала быць з машынай... Не адмаўляцца ж цяпер яму... Што ж, ён павязе Ігната далей! Павязе!..

І Хрол даў газу.

Выехаў на вуліцу -- і ледзьве не прытармазіў перад маленькай старою, што кльпала да бальніцы. То была цётка Глафіра -- Ігнатава маці. Яна прыпынілася і -- Хрол ужо ўбачыў у люстэрку -- паімкнулася ўслед за машынай, ускінуўшы перад сабой рукі.

3

-- Чаму Якімовіч сам не паехаў? -- злосна запытаўся Хрол у медычкі, калі выехалі з мястэчка і наперадзе адкрылася брукаваная дарога, што вяла ў раённы гарадок.

-- Я ж -- урач-інтэрн. Без пяці хвілін тэрапеўт. Таму ён і загадаў ехаць мне.

Хрол сцяў зубы. За-га-даў... Збаяўся Якімовіч, збаяўся адказнасці! Сярун! Наклаў у нагавіцы, калі разгледзеў пакалечанага Ігната. Вось і падставіў замест сябе гэтую дурніцу. Ін-тэ-рн!.. Ух ты! Гэтак горда! Ды Ігнату хірург цяпер патрэбны, і не абы-які... А гэтая кірпатая: тэ-ра-пеў-ўт!..

Хрол раздражнёна зіркнуў на медычку, мацней сціснуў руль, які моцна калаціўся, здавалася, вырываўся з рук. Дарога, каб на яе

ліха! Ён з жахам падумаў, што гэтая брукоўка даканае Ігната дачасна, і -- хоць трэба было ехаць як мага хутчэй, -- мусіў паменшыць хуткасць.

Машына пайшла мякчэй; гэтая ўжо даўно спісаная “Сельгастэхнікай” і набытая за бясцэнак рыбгасам развалюха, здавалася, кожны раз распадалася па дарозе, асабліва па такой, брукаванай, аднак добра яшчэ вазіла. Мусіць, за яе дрыгацэннем не адразу пачуўся стогн. Хрол напяў слых, паехаў яшчэ цішэй -- і праўда: Ігнат стагнаў! Хрол на міг адарваўся ад дарогі, зірнуў цераз плячо ў кузавок, быццам гэтак можна было добра разгледзець там небараку, прыкмеціў толькі шэрань коўдры і зноў утаропіўся ў дарогу.

-- Стогне? -- не паверыўшы, запытаўся ён.

Медычка, седзячы праваруч, ледзьве не перагнулася цераз спінку сядзення і ўважліва назірала за Ігнатам.

-- Ціха. Нават расплюшчыў вочы. Быццам апрытомнеў...

Адказ дзяўчыны не тое, каб парадаваў -- ці да радасці было цяпер, -- аднак крыху суцішыў хваляванне, якое даймала душу, і Хролу пачулася лягчэй. Можна, яшчэ ўсё неяк абыдзеца, мабыць, і давязе ён Ігната жывым да райбальніцы. Толькі каб таго не вельмі трэсла ў кузаўку! Хрол гнаў і гнаў машыну наперад. Здалося, імгненна даехалася да далёкага ад мястэчка моста, дзе з возера пачыналася рака. За мастом дарога пайшла не лепшая, але суцішала -- ужо нядоўга і да шашы, што вяла ў райцэнтр з Мінска. Адно б выскачыць на тую аўтастраду, тады Хрол выцісне з машыны ўсю моц, куляй даляціць да патрэбнай бальніцы.

Нечакана вельмі моцна страсанула на выбоіне: пракляты брук! ніяк не заасфальтуюць дарогу да мястэчка! Хрол імгненна

паменшыў хуткасць, спалохана зірнуў на дзяўчыну. Тая таксама напалохалася, нават вохкнула. Мабыць, яны разам устрывожыліся за небараку -- дзяўчына каленямі залезла на сядзенне, перагнулася цераз спінку да Ігната. Хрол збянтэжыўся: у яе незнарок высока агаліліся з-пад халата сцёгны. У наступны міг медычка спахапілася -- зноў села роўна. Засаромленая, яна, аднак, упаўабарота павярнулася да Хрола і цяпер гэтак, ледзь не з-за ягонага пляча, глядзела ў кузавок.

Чым мог паспрыяць цяпер Хрол Ігнату? Адно хуткай яздой! І ён засяродзіўся на дарозе, гнаў і гнаў машыну наперад. Аднак яму здавалася, што ехаў да крыўднага марудна.

Спакваля Хрол супакоіўся за рулём. За спіною, у кузаўку, стагнаў Ігнат, ягоны стогн перасільваў гул матора, што, аднак, не палохала Хрола: крычыць, значыць у прытомленасці, можа і выжыве. “Баліць Рачку. Баліць..” -- зларадна ўсміхнуўся Хрол і схамянуўся. Божа даруй! Аднак і спагадлівасці Ігнат не дачакаецца!

Го, гэтая нянавісць! Калі ж яна так поўна заняла Хролаву душу? Не, не тады, калі ён упершыню па-даросламу задумаўся, што, мажліва, сапраўды сябруе з сынам забойцы свайго бацькі. І нават калі Ігнат дамогся рукі Тоні Парамон, Хрол адно зазлаваў на сябра. Горыччу, канечне, сыходзіла тады ягоная душа, але гэта не было пачуццём нянавісці. Хрол разумеў: сябрук аказаўся больш настойлівы ў каханні. Анягож! Пакуль Хрол жыве ў Кіеве, абараняў там дыплом, Ігнат, вярнуўшыся дахаты з дэсантнага войска, штодня абходжваў новенькую местачковую настаўніцу. Дый Тоня... Не паспеў Хрол пасля зімніх вакацый вярнуцца ў Кіеў і

астыць за вучобай ад спаткання з ёю, як яна ў Загародскім пайшла замуж за Ігната.

Не, узненавідзеў ён Ігната пазней, калі той пажыў з Тоняй недзе з год. Наўздзіў местачкоўцам Тоня датэрмінова разрадзілася дзяўчынкай. На добры розум гэта можна было растлумачыць так: мала што да шлюбу было паміж закаханымі, затое цяпер яны разам, пабагацелі і дачкой. Аднак пайшла па мястэчку пагалоска -- Ігнат Хапроў смяротным боем б'е сваю жонку, крычыць, быццам не ягонае гэта дзіця. І гэтую навіну першай адкрыла Хролу маці.

-- А хто ж тады бацька дзяўчынкі? -- разгубіўся Хрол.

Гэтая пытанне нібыта ўджаліла маці. Заўсёды памяркоўная, ласкавая, яна ледзьве не з кулакамі кінулася да сына.

-- Кінь выдурвацца, паганец! Людзі кажуць, што ты! Ты!.. Божа, дажыць да такога сораму!

І пайшоў "гуляць" па Хролу ручнік, якім перад гэтым маці выцірала талеркі.

Захінаючыся рукамі ад матчынай лупцоўкі, Хрол зарагатаў, яго распінаў дурны смех -- прарвалася з душы затоеная крыўда, лілася вонкі, клякатала ў горле, ды дзіўна -- ад гэтага яму не пачувалася лягчэй. Ён адчуў горыч, быццам гэта яго ашукалі самога. Нарэшце ён суцішыўся, пачуў усхліпванне; затуліўшы ручніком твар, бязгучна плакала маці.

Хрол схамянуўся, абняў маці, зазірнуў ёй у вочы:

-- Ты што, матуля?.. Людзі кажуць, што ад мяне дзіця? Нічога, разбяромся. Мне не сорамна. Хай будзе маё дзіця.

-- Дарослы ўжо ты сын, -- маці пагладзіла яго па шчацэ. -- Баюся я за цябе. За бацьку не было так страшна, як...

-- Ну, ну... -- збянтэжыўся Хрол. -- Жывеш даўнімі страхамі, не бачыш -- час ужо другі... Не турбуйся, паганцам я не стану.

Пасля гэтай размовы з маці Хрол вельмі змяніўся. Яму радасна было думаць, што былая ягоная каханая, мажліва, нарадзіла ад яго дзяўчынку; нейкае новае пачуццё -- бацькі, ці што? -- адчуў ён, аднак хаваў яго глыбока ў душы. На рабоце, на вулках мястэчка яму мроіліся насмешлівыя, здзеклівыя позіркі... Сабраўшы ў кулак волю, ён трываў, паводзіў сябе так, быццам нічога не чуў, не ведаў. Добра яшчэ, што стары Хапроў, з якім ён працаваў попеч, не чапляўся да яго, быў стрыманы і ўважлівы. Аднак Хрол адчуваў, што такая пагалоска дабром не скончыцца. І калі аднойчы позна ўвечары дарогу дахаты яму заступіў Ігнат, ён не здзівіўся. Ён разумеў, што, мабыць, і патрэбна пагутарыць на гэты конт з былым сябрам шчыра, па-мужчынску. Ды Ігнат схапіў яго за грудзіну.

-- Рады, свалата, маёй ганьбе? -- дыхнуў перагарам Ігнат, прыціснуўшы яго спіною да нейкага дрэва. -- Подсілку са сваёй байстручкай мне пакарыстацца падпіхнуў? Такая, значыць, твая ласка? Сабака!.. Колькі гадоў жэр недаедкі з майго стала -- і гэтак аддзячыць гаспадару?! Не мог папярдзіць, што яна ішла за мяне, табой ё..?

Хрол памутнеў розумам; апрытомнеў, адчуўшы, што ірве, выкручвае, кусае яму рукі Ігнат, каб аслабаніць сваю шыю. Ігнат задыхаўся...

-- Погань! -- размахнуўся Хрол, сабраўшы ўсю сваю крыўду ў гэты удар. -- Ублюдак!.. -- размахнуўся ён другі раз... і быццам пляснуўся тварам у агонь, ажно зазвінела ўвушшу.

Яны біліся моўчкі, люта, пэўна, насмерць, ды толькі дабіцца да гэтага не сталася ў абодвух сілы. Гэтак і распаўзліся, маўкліва, кожны ў свой бок. Хрол, чапляючыся за платы, за ствалы дрэў, кіруючыся туды, дзе большая цемра, праз каторую гадзіну прыцёгся да возера, нямогла ўпаў на перакулёную дагары дном лодку. Спачыўшы, паўзком дацягнуўся да яе кармы, што ўтыркалася ў ваду, стаў абмываць да крыві збіты твар.

Кожны рух, кожны дотык да твару цяпер адбіваўся жарам і болем. Пэўна, ён губляў прытомнасць, трызніў; вада здавалася нясцерпна салёнаю... Ён каўтаў яе, плёхкаў яе на твар, на грудзі, дзе замест кашулі матляліся шматкі, спрабуючы суняць гарачыню, што разлівалася па целе, а зусім блізка, каля самага вуха, здавалася, хтосьці нашэптвае лагодныя словы супакаення. Гэта шаптаў ён сам, аднак бачыў каля сябе маці. Яна сумна-сумна ўсміхалася, прыціскаючы ягоную галаву да сваіх грудзей, прыгаворвала: “Цярпі, сыноч... Сам вінаваты. Казала ж: не вадзіся з Хапровымі, з гэтым гадзючнікам... Яны яшчэ наплачуцца і за забойства твайго бацькі. Пабачыш...” Потым маці змяніла Тоня. Яна задуменна кудлаціла яму валасы, нахілілася і зацята, да слодычы, пацалавала яго ў вусны. І раптам горка засмяялася:

-- Ты ж мне казаў, што Ігнат добры, надзейны хлопец. Дык ратуй мяне ад яго, ратуй...

Ачомаўшыся, прасвятлеўшы розумам, Хрол яшчэ доўга ляжаў на пласкадонцы, адчуваючы прыглушаны боль, што ўеўся ў цела, ляжаў, слухаючы цёплую ноч. Мокры да апошняе ніткі, ужо заходзячыся дрыжыкамі, ён нечакана адзначыў, што ягонья вочы сухія, адно іх даймала нейкая рэзь, і ён, трываючы боль у распухлых вуснах, квола ўсміхнуўся: не дачакаюцца мярзотнікі

ягоных слёз, хай самі заходзяцца імі ў бяссілі... Хрол упершыню ясна зразумеў, што ён ужо мужчына, і ад гэтага пачулася радасна і трывожна.

Тыдзень пасля ён загойваў раны, спаслаўшыся на хваробу, што і паведаміла рыбакам напалоханая, няведаючы, як схаваць гэты сорам, ягоная маці. Стары Хапроў, які ў той час яшчэ кіраваў рыбгасам, змаўчаў -- пэўна, тое ж рабіў і ягоны сын.

Мусіць, ніхто з загародцаў не бачыў іх бойкі, затое мястэчка ахнула -- ці не з'ехаў з глузду хлопец?! -- калі, адышоўшы ад пабож'яў, Хрол аднойчы сярод беллага дня прыйшоў да Хапровых, на іхні, знаёмы яму з дзяцінства, падворак, і сказаў там Тоні: "Збірайся! Усё роўна шчасця табе тут не будзе, замардуюць..." А тая нібыта таго і чакала: немаўля на рукі -- і з хаты! Прывёў яе Хрол на вачах людзей да свайго парога, сказаў здзіўленай маці:

-- Вось табе, матуля, нявестка і ўнучка разам. Павянчала нас людская гавэнда -- таму і быць!

Пра такое гаварыць і тое нялёгка. Хрол жа счарнеў, замкнуўся душоў, аднак не цураўся местачкоўцаў, смела ішоў да іх, і, дзіўна, тья, пэўна, зразумелі ягоны ўчынак і не асуджалі яго. Ігнат не кінуўся ўслед па сваю жонку; гады праз два ён ажаніўся зноў -- ўзяў дзяўчыну з невялікай вёсачкі Рудня, што непадалёку ад Загародскага, і зажыў з ёю ў лад. Урэшце, гэтак бачылася местачкоўцам.

Мажліва, у вялікім людскім зборшчы такое і не заўважаецца, а калі заўважыць хто, то і забудзе ці ўспомніць пасля калі-небудзь нібыта пра пазалеташні снег, не ўявіўшы, дакуль і колькі таго было. Але толькі не ў мястэчку Загародскім, дзе кожны навідавоку і кожны разоў дзесяць на дні можа даць табе "дабрыдзень". Аднак і

тут з цягам гадоў нядобрыя пачуцці прытупляюцца. Чаму ж тады Хрол не мог дараваць Ігнату тае бойкі? Ігнат зняважыў яго! Зразумешы гэта, Хрол нарэшце адчуў і матчыны пакуты, яе нянавісць да Хапровых, праклён, каторым яна бласлаўляла крывёй свайго мужа, Хролавага бацькі. Таму, пэўна, і Тоню з дзяўчынкай яна прыняла да свайго котлішча -- каб адно выратаваць іх ад нянавіснай ёй сям'і.

Маці, маці... Яна заўжды была паміж ім і Ігнатам; факт, перадалася і яму, Хролу, яе нянавісць да Хапровых. Не, яна не ўхваліла Хролавага ўчынку, але і не паказала гэтага: Хрол быў вельмі ўдзячны, што не пачуў ад яе папрокаў. А калі ў іх з Тоняй нарадзіўся Паўлік, дык яна зусім прасвятлела тварам. Дачакалася яна і ўнука Лёніка і, здавалася, доўга яшчэ будзе ў ціхай радасці хадзіць за дзецьмі, але... Заплюшчыць вочы цяпер калі ў одуме Хрол -- і ўспомніцца няўлоўная ўсмішка маці, з якой яна адышла на вечны спакой у зямлю, да мужавай магілы, і не зразумець было гэтага знаку на яе вуснах -- не шмат жа выпадала радасці ёй у гэтым жыцці.

... Хрол прытармазіў, плаўна пераехаў выбоіну, зноў вылаяўся: дарога, д'ябал яе бяры! Машына, імчучы па бруку, нудна пабрыньквала, і гэтае металёвае ляскатанне, што пры другой яздзе, здавалася, вуха не чула, цяпер напраўду працінала слых. Трэсла кузавок; толькі падумаць, што за пакуты трываў цяпер, стогнучы, Ігнат.

Дарога пайшла на круты паварот, праз вербалоз, і калі застаўся заду гэты, прыхоплены жаўтлявасцю, прыцемак, наперадзе зноў адкрылася светлач прастору; удалечыні забялеў будынак паста ДАІ. Хрол узрадаваўся: ашчэ які кіламетр -- і

аўтастрада, не будзе гэтак трэсці машыну... І тут закрычала медычка:

-- Ён задыхаецца! Яму не хапае паветра!

Хрол зірнуў на дзяўчыну: тая спалохана глядзела ў кузавок. “Няўжо Ігнат памірае?” -- жахнуўся ён і ліхаманкава пачаў спыняцца. Яшчэ не патухла хуткасць машыны, аднак ён ужо непрадбачліва націснуў на тормаз: яго быццам хто штурхануў на руль, а медычка рэзка адкінулася назад, да ветравога шкла, і, мусіць, ад гэтай неспадзяванкі яна напалохалася яшчэ больш, бо пранізліва залямантавала:

-- А-а-а-а.. Ай-й...

“Дурніца! -- вылаяўся пра сябе Хрол. -- І гэта медык?..” Разлаваны, ён, навальваючыся бокам на яе, расчыніў правыя дзверцы.

-- Вылазь! Ну...

Ашаломленая крыкам дзяўчына нейкае імгненне сядзела нерухома, нібыта ніяк не магла сцяміць, што павінна зрабіць, потым паспешліва, няўкладна чапляючыся рукамі за дзверцы, выкулілася з машыны вонкі. Хрол адкінуў уперад спінку пакінутага медычкай сядзення, нахіліўся у кузавок і ва ўсе вочы ўтаропіўся ў Ігнатаў твар.

Небарака хрыпеў. З паўраскрытага ягонага рота з’яўляліся і тут жа лопаліся вялікія бурбалкі; пухірыліся, сцякалі па пчацэ да шыі ваніты... Раптам Ігнат шумна ўсхліпнуў, нібыта ў зацятым плачы, напяўся, каб прыўзняцца на локці... і знямогся -- рукі ягоныя слізганулі ўздоўж цела і знерухомелі. Здалося: Ігнат глыбока ўздыхне і паспрабуе прыўзняцца ці нават сесці. Ды, глянуўшы на ягоны сінюшыны твар, зазірнуўшы ў ягоныя вільготныя ад слёз

вочы, Хрол сцяўся сэрцам. Позірк небаракі жудасна знерухомеў, ягонья вочы пачалі пашырацца, нібыта палезлі з вачніц.

-- Хрол-л-ка-а... -- здзіўлена прашаптаў Ігнат і аціх.

Хрола шыбанула ў пот. Ён пацягнуўся рукою да каўнерыка кашулі, каб расшпіліць яго, удыхнуць паболей паветра. Рука ягоная трэслася, пальцы не траплялі на патрэбны гузік, ды і не маглі патрапіць, бо каўнерык і так быў даўно расшпілены. Не разумеючы таго, Хрол яшчэ хвілю шкроб пальцамі сябе па горле, ды раптам схамянуўся, хуценька схапіў канец коўдры, якой быў ухутаны Ігнат, і пачаў выціраць з Ігнатавых вуснаў ваніты.

-- Ігнат, пачакай, -- замармытаў ён. -- Ты што, Ігнатка?.. Я... Стой! Я зараз...

У нейкім ачмурэнні ён яшчэ працягваў выціраць і так ужо ацёрты твар Ігната, зазіраючы яму ў нерухомыя вочы. У кузаўку пацямнела. Пройму дзверцы закланіла медычка, усхліпнула.

-- А, ты тут? -- спытаў Хрол, нібыта падзівіўся, што ён не адзін зараз каля Ігната, і скаўтнуўшы камяк, што пачаў расці ў горле, раптам закрычаў: -- Давай ратуй! Ратуй жа!..

Дзяўчына вохкнула, быцца яе лупцанулі, яшчаркай юркнула па сядзенні ў машыну і, пасунуўшы за сабою сваю сумку, перамясцілася ў кузавок, ушчымілася на вольнае месца, што заставалася збоку ад Ігната. Здалося, яна запоўніла кузавок цалкам; яе рукі нервова забегалі па Ігнатавым целе, пачалі абмацваць, агаляць яго, і Хрол, гледзячы, як спрактыкавана пачала сваю справу медычка, стаіўся душою. Мільгнула думка, што Ігнат не памрэ: вось настроіць медычка свой шпрыц, зробіць Ігнату патрэбны ўкол -- і той зноў задыхае, застогне, адчуваючы пякучы боль. І нап्राўду, Ігнат пасля ўкола быццам зварухнуўся. Хрол ва

ўсе вочы глядзеў на ягоны твар, на вусны, чакаючы іх руху, ды раптам уцяміў, што гэта Ігнат нібыта варушыцца ад дотыку рук медычкі. Ён не паверыў гэтаму, абхапіў галаву былога сябра сваімі далонямі і павярнуў яе тварам да сябе, да святла. Павярнуў -- і схамянуўся... Колькі тут таго часу прайшло -- здавалася б, імгненне, -- а вочы Ігната ўжо згубілі жывы бляск. Зазірнуўшы ў іх, Хрол адчуў, як пад горла падкаціўся пругкі камяк, і хуценька закрыў нябожчыку павекі. Пры гэтым кончыкі ягоных пальцаў натыкнуліся на мокрае -- тое былі апошнія слёзы Ігната.

Баючыся званітаваць, Хрол вылез з малышы і падставіў ветрыку твар. “Вось і ўсё”, -- нечакана спакойна падумаў ён. Пастаяў, пераадолеў непрыемнае адчуванне, потым пазваў медычку:

-- Ідзі сюды, дзяўчынка. Не мучай нябожчыка...

Ён сказаў гэтак і горка ўсміхнуўся: груба пракрычаў, цынічна... Ды напляваць! Там, дзе смерць, бракуе розуму, і жывыя быццам вінаватыя перад нябожчыкам за тое, што яшчэ жывуць. Вось яно -- тыкаецца тварам у тэнт машыны медычка, а чаго? Чаго яна вінаваціць сябе? Не патрэбны Ігнату Хапрову ейны плач. І гэтая дарога, і гэтая машына ўжо яму не патрэбныя... Гэтак недарэчна зладзіць яго ў гэты шлях! Лепш было б яго, мечанага смерцю, пакінуць каля маці -- хай бы, пакуль яшчэ жыў, адчуў цеплыню матчыных слёз і рук... Напаследак! Грэшна так думаць? Магчыма. Лепей будзем міласцівыя? Падобна Якімовічу, каторы абмінуў адказнасці?..

Хрол сцяў зубы. Ён раптам зразумеў тое важнае, да чаго хацеў даўмеўцца пасля пагібелі бацькі, ды доўга не мог уцяміць, пакуль вось не памёр чалавек, якога яму -- дзіўна! -- ні кропелькі не

шкада. Страшней за смерць -- гэта пакуты жывых. Чаму так шмат наўкола подласці і трэба ад яе пакутаваць, курчыцца, паліваць слязьмі ледзьве не кожны своей крок па гэтай зямлі? Хрол уздыхнуў, падышоў да дзяўчыны, якая таксама вылезла з машыны, уторкнуўшыся тварам у брызент, ціхенька плакала, абняў за плечы.

-- Ну, годзе. Ды ты што, мілая? Так плакаць... -- пачаў супакойваць ён яе. -- Хто табе гэты чалавек, каб так па ім убівацца? Пакінь гэта ягоным бацькам ды дзецям...

Ён сказаў тое, што думаў, знарок так сказаў, бо адчуваў душою: дзяўчына плакала не ад таго, што сканаў Ігнат як нейкі там чалавек, -- яна заходзілася жахам, што гэтая смерць адбылася, мабыць, па яе недаглядзе, парушыла яе гонар медыка. Хрол далікатна забраў з дзявочых рук шпрыц, няведама чаму агледзеў яго на святло і, убачыўшы, што ў ім засталася добрая порцыя лекаў, кінуў яго ў прыдарожную канаву.

-- Не трэба плакаць, -- падбадзёрыў ён дзяўчыну, калі тая аціхла і спалохана паглядзела на яго. -- Мы ратавалі і зрабілі ўсё, што змагі.

-- Дык я ж... я не здолела... Не адвяла бяды, -- пацвердзіўшы ягонья думкі, усхліпнула дзяўчына.

-- Няма тут тваёй віны. Нябожчык быў ужо мёртвы яшчэ ў бальніцы, а то і раней -- калі мы знялі яго з трактарнай гусеніцы.

-- Ды вы што?.. Што вы гаворыце?.. -- жахнулася дзяўчына. -- Ён жа... дыхаў, стагнаў...

-- Жылі ягонае сэрца і розум... А сам ён, патрушчаны папалам, быў трупам.

-- Вы, вы... -- медычка акругліла вільготныя ад слёз вочы. -- Вы -- жорсткі чалавек. Вы -- страшны чалавек.

-- Магчыма. Але так складзены не адзін я -- усё жывое. Нельга адчуць чужы боль. Інакш жыцця не было б. Усё павымерла б за першым нябожчыкам.

-- Я кажу пра пачуцці.

-- Пачуцці? -- перапытаў Хрол, адзначыўшы, што дзяўчына ачомала ад істэрыкі і з асуджэннем, нават жорстка, глядзіць на яго. -- А хіба я не пра тое кажу? Адчуваеш, і твае пачуцці суняліся, прасвятлеў без іх розум.

Хрол замаўчаў. “Божа, што я кажу? І каму? -- падумаў ён. -- Не знайшоў простых слоў для суцяшэння!” Ён адчуў нейкае атупленне; такі сум ахапіў яго, што, пэўна, калі б не было побач гэтае смаркачкі, пайшоў бы да нябожчыка, упаў бы яму на грудзі і заскуголіў на ўсё наваколле.

-- Дарэчы, як завуць цябе, прыгажуня? -- квола ўсміхнуўся ён дзяўчыне, якая ўжо сцішылася і палахліва глядзела на яго.

-- Зоя...

-- Зоя?.. Жыццё... Жыццядайная, значыць. А тут чалавек сканаў. Каб ты толькі ведала, Зоя, хто ён быў для мяне...

Хрол уздыхнуў: вось, ледзь не пажаліўся. Хіба зразумела б дзяўчына, якая, мусіць, не нарадуецца жыццю, ягоную споведзь пра сябе, пра Ігната Хапрова, пра тое, што было паміж імі?.. Ды ён сам заблытаўся, што было паміж імі святое, а што -- паганнае... І вось гэта скончылася, абарвалася! Няўжо цяпер ён адчуе палёгку?

Хрол сцэпануўся: чаго гэта ён шукае сабе апраўдання? Мабыць, гэта ад таго, што бачыць чысціню маладосці -- чулівай і

пакуль што бязгрэшнай -- у вачах дзяўчыны? Вось каб яшчэ мудрасці ёй!.. Хрол пахмурнеў, стоена выдыхнуў:

-- Супакоілася?.. Давайма падумаем, што нам рабіць далей.

-- Трэба ехаць у раённую бальніцу, -- надзіва спакойна адказала дзяўчына, быццам чакала гэтай хвіліны. -- Там здамо труп.

-- Труп ужо?.. -- падзівіўся Хрол. -- Так хутка ў вас, медыкаў. Яшчэ не застынуў чалавек, не адышла ягоная душа, а вы яго -- у скляпенне... Трупяню, так?

-- Такі парадак.

“Парада-ак...” -- здзекліва перадражніў пра сябе Хрол медычку і адступіўся ад яе, адчуваючы, што яна пачала раздражняць яго. Паслаў жа Бог яму памочніка! Лепей ён сам павёз бы Ігната, калі Якімовіч ехаць не схацеў, і зараз не разважаў бы тут, на гэтай брукаванай дарозе, -- развярнуўся б ды назад, у мястэчка, адвёз бы нябожчыка да ягоных бацькоў, жонкі, дзяцей... Хрол раптам адчуў несулладзе таго, пра што сумна думаў -- якія цяпер у нябожчыка бацькі, жонка... Гэткае гора Хапровым, уявіць яго можа адно той, хто губляў сваіх родных. Так, ён, Хрол, можа; ён, ўявіўшы смерць бацькі і маці, каторы раз адчуў яго памер: яно расце, гэтае гора, разрастаецца, забівае горла, перахоплівае дых, засціць слязьмі вочы...

Хрол шмаргнуў носам, хапком, каб не бачыла медычка, што была за спіною, змахнуў са шчакі нечаканую, імкліва сцякаючую слязінку і, падышоўшы да дзверцаў, зазірнуў у кузавок машыны. Нябожчык нібыта спаў, быццам сніў нешта трывожнае, пакутлівае -- вусны ягоныя выказвалі, што істотна адчуваўся боль. “У прытомнасці сканаў Ігнат, не ўявіць, як балела яму”, -- пашкадаваў

нябожчыка Хрол, аглядаючы ягоны збялелы твар. Пастаяў так у распачы яшчэ каторую хвіліну, потым залез у машыну, акуратна ўхутаў яго з галавой коўдраю. Зрабіў усё акуратна нават паправіў пад нябожчыкам матрац, быццам у клопаце аб тым, каб ляжалася яму ямчэй. “Штосьці намагаўся сказаць ён мне, ды не паспеў, -- успомніў Хрол апошні міг жыцця Ігната і ўздрыгнуў: -- Няўжо хацеў пакаяцца?..”

Медычка стаяла каля машыны, пільна назірала за ім.

-- Хадзі, сядай... Паедзем, -- холадна сказаў ён і, сеўшы за руль, падняў, рыўком адкінуўшы назад, спінку правага сядзення. “Вось і адгарадзіліся “шырмай” ад нябожчыка”, -- сумна падумаў ён.

Дзяўчына абыходзіла машыну наперадзе -- бачна была толькі галава, быццам яна плыла ў паветры. Чамусьці бялявая аблачынка валасоў кінулася ў вочы, мусіць, таму, што наперадзе не было больш за што цікавае зачапіцца позіркам: цягнулася ўсё тая ж шэрая брукоўка, абапал якой чарнелі пераараныя палі... Якісьці міг Хрол прасачыў за рухам дзяўчыны і пацяплеў душой. “Прыгожая, аднак...” -- падумаў ён і адчыніў насустрач ёй правыя дзверцы: пэўна, яна зачыніла іх, калі пакідала машыну. Нарэшце Зоя паказалася ў проёме дзверцаў, падняла вочы на Хрола і тут жа скіравала іх у кузавок. Хрол скалануўся, няўтульна неяк пачулася, што цяпер за спіною ляжыць нябожчык. Адчуванне гэтага цягнулася, мабыць, імгненне, аднак яго хапіла, каб сэрца зноў захлынулася тугою і жалем.

-- Смялей, -- Хрол перагнуўся цераз сядзенне і падаў дзяўчыне руку, дапамог ёй сесці ў машыну. Прычакаў, каб дзяўчына ямчэй ўладкавалася на сядзенні, і даў машыне разгон.

Хрол знарок ехаў занадта хутка, мабыць, нават рызыкаўна. Нябожчыку да такой язды было ўсё роўна, а яму, Хролу, хуткасць дапамагала не думаць пра Ігната. І ён ціснуў на понаж: нібыта аглух ад хуткасці, адно бачыў, як імкліва сцелецца пад машыну дарога.

Ды хіба ад гора ўцячэш?! З такой яздой недалёка і да новай бяды -- во як медычка злякнулася, што не адарваць, мусіць, яе рукі ад скабы панелі!

-- Боязна? -- спытаў яе Хрол, калі паехаў цішэй, расслабіўся за рулём.

-- Не. Шмат нагледзелася мерцвякоў, калі вучылася ў інстытуце, -- адказала Зоя і, здалося, злосна зірнула на яго. Магчыма, адчула, што ён меў на ўвазе не шалёную язду, хоць і пытаўся нібыта пра гэта.

-- Бачу, гэта вы баіцеся трупай, -- пасля працяглага маўчання прамовіла дзяўчына. -- Во як спалатнелі...

-- Я ўжо ў такім узросце, што адно жывых людзей баюся, -- не пагадзіўся з ёю Хрол. -- А тут... Так, страшна бачыць знаёмага чалавека мёртвым. Так недарэчна загінуць? Мог бы жыць ды жыць...

-- Жывых? -- перапытала, нібыта ачулася дзяўчына. -- Чаму?

Хрол не адказаў. Імкліва набліжалася аўтастрада, дзе густа каціліся ў процілеглыя бакі розныя машыны; здавалася, яна захоплівала ўжо сваёй нябачнаю, вялізнаю сілай і іх легкавушку. Хрол унутрана падцягнуўся -- трэба было ўпісацца ў машынны рух, ды яшчэ шчасліва прамінуць пост ДАІ, дзе нёс службу, што было вядома кожнаму мясцоваму шафёру, лейтэнант Сцёпка. Гэты

дарожны інспектар мог спыніць, бо добра ведаў Хролаву развалюху, дый яго самога, і часта яму, дырэктару рыбгаса, знарок не даваў праезду, не найпрост, дык недагаворкамі вымагаючы рыбы. Сустрэцца зараз з лейтэнантам было б зусім брыдка. Хрол хутка, але пільна паглядзеў на даішны пост. Сцёпку не ўбачыў -- і націснуў на газ. Уздыхнуў з палёгкай, калі выехаў на аўтастраду і даў машыне поўны разгон. Расслабіўся адно тады, калі ад'ехаў ад скрыжавання на які кіламетр, і сказаў дзяўчыне, быццам і не перарываў з ёю гаворкі:

-- Шчаслівая ты, калі не ведаеш, чаму трэба баяцца жывых людзей. Вось так і трэба жыць. І жыві. Нікога не бойся.

“Барані яе, Божа, ад людскога зла”, -- падумаў Хрол. Навошта ён настрашыў яе? Разгаварыўся, дурань! Карціць выказацца! Лепей думаць, а думкі, хоць яны і чорныя, не азмрочваюць чужой душы.

-- Дзіўны вы чалавек, -- азвалася Зоя. -- Мусіць, вельмі пакрыўджаны людзьмі, калі гаворыце такое.

Хрол зірнуў на медычку, не знайшоўся, што адказаць. Як хутка паразумнела! То была раскісла, выглядала зусім бездапаможнаю, а цяпер -- глядзі ты, не падступіцца да яе!

Хрол абагнаў грузавік-фургон, які, здалося, знянацку з'явіўся наперадзе. І зноў адкрылася свабодная дарога, аднак толькі на нейкі час, бо насустрач, хоць яшчэ і далёка, імчала, набліжаючыся, машына. Медычка сядзела моўчкі. Знікла жаданне гутарыць з ёй, і замест гэтага неяк адразу нарасло ў душы нядобрае адчуванне прысутнасці за спіною нябожчыка. Ігнат пражыў усяго сорок вёснаў! Хрол уявіў небараку прычаўленым станінай -- і здзівіўся:

сын загінуў ад рукі бацькі?! І на гэтай смерці цень старога Хапрова!

Хрол скрыгатнуў зубамі: не, ён не можа успрыняць гэта як справядлівасць. Забойства ягонага бацькі... Даўно яно ў мінулым, вядома. Бяда, што здарылася з Ігнатам, яго не закранае, але ўсё ж... Ёсць паміж імі нейкая сувязь, адчувае яе Хрол. Толькі як яе зразумець? Як?..

-- Гэта ж “Хуткая”! -- раптам ускрыкнула Зоя. -- Спыняйцеся!

Хрол і сам ужо бачыў: наперадзе імкліва набліжалася карэта “Хуткай дапамогі”. “Якімовіч падстрахаваўся і выклікаў яе”, -- падумаў ён абыякава. З’яўленне гэтай машыны было цяпер недарэчнасцю; хіба што можна перакласці ў яе прасторны кузаў нябожчыка і тады -- поўны ідыятызм задуманага ратавання: хоць ужо і мерцвяка, але нібыта ў палаце, пад чырвоным крыжыкам -- ды ў трупярню! Намерыўшыся размінуцца з “Хуткай дапамогай” (што, ён сам не здолеў бы давезці нябожчыка да бальніцы?), Хрол, аднак, паслухаўся медычку і пачаў тармазіць. Пэўна, рэзкавата зрабіў гэта -- машына ледзьве не пайшла юзам. Аднак ён змог выраўняць яе, і калі, спыніўшыся, перавёў дыханне, то ўбачыў: медычка ўжо на дарозе, бяжыць насустрач карэце “Хуткай дапамогі” і галасуе, каб тая спынілася.

І “Хуткая дапамога” сапраўды спынілася, пэўна, таму, што Зоя была ў белым халаце. З яе высыпалася купка людзей, гэтаксама апранутая ў белое, атачыла Зою. Тая пачала нешта казаць гэтым медыкам, і Хрол убачыў, што яны занепакоіліся -- амаль што не ўсе разам, барадаты мужчына і дзве жанчыны, здалося, паглядзелі на яго, а потым, перасекшы наўскос аўтастраду, пачалі набліжацца да машыны. Хрол апусціў праваруч наперад спінку сядзення.

Медыкаў не зацікавіў Хрол -- што было ім да шафёра! Барадаты быццам ведаў, як ляжыць у кузаўку нябожчык, адразу палез у машыну. У прагрэты за час язды кузавок пацягнула свежым паветрам. У подыху ветра пачуўся грубаваты голас:

-- Канечне, непарадак. На месцы гэта вырашым.

Хрол сумеўся. Здалося, барадаты абурьўся якраз на яго, аднак зразумець сэнс пачутага было немагчыма. Мо яшчэ нешта скажа? Хрол напружыў слых, знерухомеў за “баранкай”.

Барадаты, прасунуўшыся ў кузавок, шамацеў там, пэўна, коўдраю, што пакрывала нябожчыка. Хрол не паварочваўся, баяўся паварушыцца, каб не перашкодзіць гэтаму рашучаму медыку, нечакана прыслухаўся да ягонага дыхання. Дыхаў той шумна, мусіць, хваляваўся; не стаміўся ж ён -- колькі было той дарогі ад машыны “Хуткай дапамогі” да гэтай легкавушкі!

-- Позна, -- праз некаторую хвіліну заключыў барадаты, і Хрол не стрываў, павярнуўся да яго. Медык таксама зірнуў на Хрола, і позірк іх на міг сустрэліся. -- Але, позна, -- паўтарыў ён і палез з машыны вонкі. -- Сышоў тэрмін клінічнай смерці. Што ж, будзем перакладаць труп. Клікніце Валеру, каб сюды пад’ехаў.

Не, гэта барадаты казаў сваім калегам, зразумеў Хрол. Яго, лічы, ён зусім не бачыў.

Медыкі адышліся з палатна аўтастрады на ўзбочыну; пачулася, што завялася машына, і амаль адразу яна мільгнула белым ценем каля “ліазіка”, спынілася.

Хрол расчыніў дзверцы, вылез з машыны -- невыносна было сядзець далей седзьма. Вылез і зашкодзіў, пэўна, шафёру “Хуткай”, Валеру -- той з адчыненага ззаду салона сваёй машыны цягнуў насілку. Хрол адступіў у прамежак паміж машынамі, і калі Валера

выцягнуў насілкі, пераняў іх свабодныя ручкі. Яны разам апусцілі іх долу. Цяпер трэба было перакласці на іх нябожчыка... Барадаты медык прасунуўся праз дзверцы ў “лізік”, а потым рэзка падаўся назад, выцягваючы адтуль нябожчыка. Цягнуў ён нябожчыка груба, ледзьве не закаршэнь -- за нешта зачাপілася ў кузаўку і сцягнулася з яго коўдра. Хрола ажно перасмыкнула ад такога ўчынку; ён паімкнуўся спыніць барадатага, нават крануў яго за плячо, але таму на помач падаспеў Валера, падхапіў аголенага нябожчыка за ногі -- і ўраз тое, што засталася ад Ігната, апынулася на насілках. Адна з медычак, што таўклася тут жа, падабрала выцягнутую разам з нябожчыкам з Хролавай машыны прасціну, ахінула ёю насілкі. Гэтак жа маўкліва і спраўна брыгада “Хуткай дапамогі” запіхнула насілкі з нябожчыкам у салон сваёй машыны.

-- Ну, едзьма, -- падаў нарэшце голас барадаты. -- ускрыцце пакажа, ад чаго ён памёр. А вам, калега, -- звярнуўся ён да Зоі, -- трэба ехаць з намі. Так, невялікая будзе фармальнасць пры складанні дакумента.

-- Ды я не ведаю нават прозвішча памерлага, -- разгубілася Зоя і паглядзела, нібыта просячы ў сведкі, на Хрола. -- Не ведаю, хто ён, адкуль...

-- Якімовіч патрэбныя звесткі перадаў па тэлефоне, -- супакоіў яе барадаты. -- Ён сказаў, што вы больш за яго ў такіх выпадках разумееце.

-- Я паеду, -- прапанаваў Хрол, шкадуючы медычку; тая, пэўна, разгубілася канчаткова. -- Я добра ведаў гэтага чалавека.

-- Вы?.. -- барадаты паглядзеў на Хрола ўважліва, быццам убачыў яго ўпершыню. -- Навошта? Забраць назад труп адразу вам усё роўна не дадуць.

-- Ды не..., -- Хролу пачулася ніякавата. -- Я не пра гэта. Кажу: ведаю..., ведаў гэтага чалавека. Калі звесткі каторыя пра яго трэба, то я... Дый на маіх вачах ён загінуў.

-- Канечне, канечне, -- згодна кіўнуў барадаты. -- Гэта, мабыць, важна для міліцыі. А нам цяпер адно трэба -- адвезці труп у трупярню.

Хрол недаўменна паціснуў плячыма:

-- Ваша воля...

Ён не стаў далей набівацца са сваёй дапамогай. Дый у гэты момант наблізілася вялізная фура "Саўаўтатранса", заглушыла сваім гудам гаворку. Медыкі засцерагліся -- купкай збіліся да Хролавай легкавушкі, і калі фургон праехаў міма, неяк таропка пачалі садзіцца ў машыну. Зоя таксама заспяшалася, дастала праз вадзіцельскія дзверцы з "лізіка" сваё паліто, сумку з медыкаментамі. Нават не развітаўшыся з Хролам, яна таксама спрактыкавана шуснула ў шырокае зеўра медыцынскай машыны. Валера зачыніў за ёй бакавыя дзверцы, потым праверыў, ці добра зачынення і заднія, сказаў Хролу:

-- Бывай, брат. Лічы, што перадаў нам эстафету.

Праз каторы міг "Хуткая" паімчала ў той бок, адкуль колькі хвілін таму з'явілася. Хрол доўга глядзеў машыне ўслед, пакуль тая не знікла ўдалечыні.

Раздзел трэці

1

Хрол адчуў, што нягожа, не па-людску неяк абышоўся з нябожчыкам, перадаўшы яго медыкам. Лацвей было б самому везці Ігната ў раённую бальніцу. І напраўду: ратаваў ён Ігната, спяшаўся, ляцеў, а здарылася самае страшнае -- пакутліва, нібыта

самому смылела, прыняў ягоную смерць, і цяпер вось, быццам адрынута, непатрэбны нікому, застаўся самотны на гэтай шумнай аўтастрадзе. Адчуванне такое -- рыхтык табе замест падзякі і ласкі знянацку плюнулі ў твар. Не трэба было зараз добрае слова Хролу, ён яго не чакаў, але ж з ім маглі медыкі і параіцца -- ён жа адзіны, хто быў каля Ігната ў апошнія імгненні ягонага жыцця, не чужы, хоць, канечне, і не сваяк, аднак і не без таго, бо разам з жонкаю гадуе ўсё ж Ігнатаву дачку. Так, не памылілася старая Хапрова, калі сёння пыталася пра Наталку, сэрцам чуе: Наталка -- Ігнатава дачка... Нікому не выказваў уголас Хрол гэтую таямніцу, гэты свой боль з таго часу, калі забраў Тоню разам з яе дзяўчынкай ад Хапровых. Вось і зараз адно падумалася пра гэта, ды рэўнасна, пякуча, хоць і з нагоды страшнай. Не стала Ігната Хапрова, не стала сапраўднага бацькі Наталкі...

Уздыхнуўшы, Хрол сеў за руль -- паехаў услед за "Хуткай дапамогай". Аднак праз які кіламетр спахапіўся: куды гэта ён? І навошта? Пачулася нязносна тужліва -- не даў бы ён веры, каб хто сказаў, што смерць нелюба гэтак пераверне ягоную душу!

Хрол скінуў газ, затармазіў і, калі машына спынілася, абмякла налёг грудзінай на руль. Наперадзе, за ветравым шклом, цягнулася за далягляд аўтастрада, па баках яе прасціралася роўнядзь прыбраных палеткаў. Дзе-нідзе сярод іх жоўклі купкі вербалозу, беразняку, чарнелі алешыны... Самотны восеньскі краявід! Хрол бачыў і не бачыў яго -- шырока расплюшчанымі але невідушчымі вачыма, глядзеў ён на дарогу, удалячынь, і думаў... Ён гадуе няродную дачку Наталку, і гэтая праўда раз-пораз так захлынала свядомасць, што чарнела ўваччу; едма ела душу абуджаная рэўнасць. А, здавалася, даўно б павінен змірыцца з гэтым. Яшчэ

тады, калі звёў ад Ігната Тоню, не паверыў, канечне, ён, што Наталка -- ягоная кроў, хоць пра гэта ўпарта баялі местачкоўцы. Ды здагадвацца -- адно, а ведаць ісціну -- другое. І гэтую ісцінутаіну Хрол зберагаў трывала, як, мабыць, і сама Тоня. Адно яны ведалі, чаму іх каханне не дайшло да вяселля і Тоня раптоўна змяніла свой выбар -- пайшла за Ігната Хапрова, які ў тае маладыя гады, калі Хрол і Тоня кахалі адно аднаго, служыў у войску і пазнаёміўся з ёй толькі пасля дэмабілізацыі. О, Ігнат! Ён быў настырны. Спадабалася Тонечка Парамон браваму былому дэсантніку, ды так, ажно ён забыўся на местачковых дзяўчын. На радасць яму яшчэ і Хрол быў у адлучцы, у Кіеве, адно ліставаўся з каханай. Ды чым былі ягонья рэдкія лісты для дзяўчыны, калі ля яе штодня голубам варкаваў прыгожы Ігнат, абяцаўшы звесці яе жыць назад у горад, па якім яна вельмі сумавала ў Загародскім, куды прыехала настаўнічаць па размеркаванню. Ачмурыў хлопец чужую нявесту. І толькі калі Хрол прыехаў з Кіева дахаты на апошніх сваіх студэнцкіх зімовых вакацыях, Тоня нібыта абудзілася. Яны нават дамовіліся пажаніцца ўлетку. Калі Хрол скончыць інстытут і вернецца ў Загародскае.

Пэўна, яно так і было б. каб не тая ноч, што ён, Хрол, правёў тады з Тоняй на хаце ў местачковай удавы Агаты, дзе кватаравала ягоная абраніца. Ах, тая ноч!.. Успомніш яе цяпер, праз дваццаць год -- і зноў сорамна, і зноў гарыць ад Тоневай аплявухі шчака, і зноў чуецца яе грудное рыданне і гэтае, недаравальнае: “Прэч! Ненавіджу! Падонак!” Адно заплюшчыць Хрол вочы -- і зноў быццам наяву бачыць: у месячным святле, якое лілося ў пакой праз вокны, курчыцца, задыхаецца ад слёз на ложку голая дзяўчына; ён каторы раз нахіляецца да яе, каб супакоіць, абняць, прылашчыць -

- і зноў ягоны зрок засцяць іскры ад удараў, і зноў гэтае, як прысуд: “Ненавіджу! Прэч!” Недарэчны, пашлаваты жарт перакрэсліў тады ўсё ягонае шчасце. Колькі ён потым ні думаў, не мог уцяміць, як гэта могло за п’янкамі пацалункамі, за гулівым смехам -- ці не ў салодкай знямозе? -- зляцець з ягоных вуснаў фраза: “Дзе ж ты, Тонечка, гэтаму так навучылася?..” Удар у грудзі быў такі, што ён вылецеў з-пад коўдры, расцягнуўся на падлозе. А потым... А потым ураз счужэла Тоня для яго. У распачы ён вярнуўся ў Кіеў і вясной даведаўся, што яна стала жонкай Ігната.

Хрол сціснуў руль, ажно пабялелі пальцы. Навошта ён будзіць гэты ўспамін? Даўно ж усё гэта перажыта. Перагарэла ў душы; даўно ужо Тоня ягоная жонка, і ў хаце ягонай ладна. Дачка Наталка рослая ўжо, школу хутка скончыць, сыны -- Паўлік і Лёнік -- амаль падлеткі... Ці не ўспамінаецца ўсё гэта з таго, што ён вініцца перад Ігнатам? Вініцца за сваё шчасце? Ды якое гэтае ягонае шчасце? З горыччу... З пакутлівай тайнай, пра што нікому не адкрыцца, з бояззю за сябе, за Тоню, за дачку Наталку... Бацькоўскае сэрца чуйнае; суцяшае, што Наталка на тварык -- рыхтык маці. Аднак яна падрасцала, і ў рухах, паводзінах яе згадвалася чужое, хапроўскае, як сам сабе адзначаў сумна Хрол. Нарасцала ў душы трывога, што гэта калі-небудзь адкрыецца і для чужога вока, і Наталка пацягнецца да сапраўднага бацькі. Але, дзякуй Богу, усяго гэтага людзі пакуль не заўважалі. Хрол жа на гэты конт не размаўляў з Тоняю, але ён адчуваў, што і яе даймае такая ж трывога.

Жорстка ўсё ж адбылося тады, дваццаць гадоў таму... Ігнат не распознаў ў неданошаным дзіцяці сваю кроў, горды і самаўпэўнены, адчуў сябе пасаромленым на ўвесь белы свет. А мо

было і не гэтак, хіба чужую душу зразумееш?! Але што б было з Тоняю, з былой дзетдомаўкай, у якой ніводнага роднага чалавека на ўсім свеце, каб не ён, Хрол?.. Ён і чужое дзіцё выняньчыў, як роднае, а даў Бог -- пайшлі і свае дзеці. Радуючыся сваёй сям'і, ён трывожна чакаў таго дня, калі Ігнат зразумее сваю дурноту, убачыць, што Наталка -- ягоная дачка. Жыццё не падманеш, павінна было гэта здарыцца, да таго ж Ігнат, пэўна, таксама не забыўся былога і ў новай сям'і. Дакоб, Тоня ж вучыла і ягоных дзяцей. Адчуванне такое, быццам гэта ён, Хрол, выкраў шчасце ў Ігната і доўга хаваўся з ім ад яго, ад местачкоўцаў, баяўся, што гэта калі-небудзь выкрыецца... І вось яго няма...

Вось і няма Ігната Хапрова! Хрол рэзка адкінуўся ад руля, сеў роўна. Па кім ён убіваецца?!. Усё, што яго звязвала з Ігнатам, згадалася зараз дробным, нязначным, падумалася, што людзі -- дзіўныя істоты: не могуць, каб не псаваць адно аднаму жыццё... Не існуе для ягонай Наталкі нейкі там Ігнат Хапроў! Ды яшчэ цяперака, калі так трагічна загінуў гэты чалавек! Ён не дапускаў Ігната да сваёй сям'і жывога, абароніць яе і ад памяці пра яго. Дзеля шчасця Наталкі! У яе ёсць бацька -- ён, Хрол!

Аднак такая злосць не давала сэрцу палёгкі. Здавалася б, гэта - ісціна, чаго было далей маркоціцца, пакутаваць душою, ды праз міг зноў пачувалася неспакойна. Трэба было думаць пра што-небудзь іншае, не пра гэтую смерць, каб неяк развеяць самоту і трывогу. Хрол прымусіў сябе ўважліва паглядзець на дарогу, што бегла ўдалечынь, аглядзецца, дзе ўсё ж ён, куды прыехаў, каторая цяпер гадзіна?.. Дарога, палі, астраўкі кустоў і дрэў неяк змяніліся. Хрол не адразу скеміў, што яны быццам пашарэлі надвячоркам, цень якога памалу гусцеў, насоўваўся на прасцяг зямлі і неба... Ды

яшчэ насунуліся нізкія хмары, таго і чакай -- меўся задрабніць дождж...

Гэтае ўяўленне часу і змены надвор'я нібыта абудзіла Хрола; здалося, што ўсё, што было дагэтуль -- і ратаванне Ігната, і ягоная смерць -- гэта нейкае насланне, нейкі сон ці прывід, і вось ён зноў сам-насам са сваім штодзённым клопатам, і клопат гэты не абы-які -- працуюць недзе цяпер рыбакі на возеры, а мо ўжо і завярнулі да берага, бо які сэнс боўтацца на хвалях ў непагадзь, ды яшчэ перад надыходам ночы. Дык чаго ж ён яшчэ тут, на гэтай дарозе, а не там, дзе рыбакі, якія, пэўна, чакаюць і яго? Хрол падлічыў час -- недзе апоўдні з'ехаў з рыбгаса па ключы ад сховішчаў і не вярнуўся туды да гэтае позняе пары. Што цяпер думае пра яго рэвізор Стрык? А можа той падумаў, што ён, Хрол, збаяўся адказнасці, з'ехаў і цяпер вось хаваецца. А няўжо ж... Цяпер скрозь так: надумаюць пра чалавека ўсялякага, што дзіва разбірае -- ведаць чалавек таго не ведаў, не то каб яму свярбела такое зрабіць... І тыкаюць у чалавека пальцам: вярблюд! Во дзе жорсткасць, і з чаго яна толькі бярэцца? Пэўна, з самога жыцця: задушлівае яно, адсюль такія і людзі, здольныя адно аднаму зашмаргнуць вяроўку на шыі, каб зусім не біўся, не трапятаўся... Спраўны на гэта, мусіць, і Стрык. "Але няхай! Няхай думае ён пра яго, дырэктара рыбгаса, што хоча! Прыехаў сычом па чымсьці загадзе і пакоціць назад, не будзе яму ласкі, -- нечакана нядобра падумаў пра Стрыка Хрол, хоць дагэтуль ён даволі зычліва ставіўся да гэтага чалавека. -- Ключы яму падавай, дзверы перад ім расчыняй! А хто ты, калі спытаць, такі?! Спраўдзіў сваё -- і едзь, не замінай людзям рабіць".

У рыбгас, да рыбакоў, як яны там? -- у наступны міг заспяшаўся Хрол. Ён завёў машыну, развярнуўся. Зажмурыўся ад кармінавага водсвету неба. Там, прама на захадзе, было мястэчка Загародскае, і на імгненне здалося, што вось, нават і яно крывавіць, ці гэта толькі цягнецца з яго след крывавай бяды... Але што далей гараваць па Ігнаце Хапрову? Яго не вернеш на гэты свет, дзе -- прыслухайся! -- смяюцца і плачуць... І не зразумець, чаго тут большага. Боль мёртвых застаецца жывым, а каму і такой меркай, што горка, нязносна пачуваецца на гэтай грэшнай зямлі. Хрол ведаў адно: яго нельга будзе ўпкінуць за гэты пражыты дзень. І гэта супакойвала, надавала сілы жыць далей.

2

Нечакана на захадзе кармінавы проблік неба зацягнула хмарами, і адразу пашарэла наваколле. Ды яшчэ неўзабаве дробны дождж-самасей прарваўся з гэтай шэрані; палатно аўтастрады заблішчэла, і Хрол паменшыў хуткасць машыны. Паменшыў і спахапіўся: ён жа вязе сумную вестку людзям, што Ігната Хапрова няма. Цяжка будзе яму вымавіць такое слова. Ды яшчэ старым Хапровым, Ігнатавай жонцы Ніне. А можа, лепей яму не заязджаць да іх? Шмат ахвотнікаў знойдзецца абвясціць гэта, толькі скажы людзям -- і яны кінуцца са сваімі спачуваннямі да іх падворкаў. Ды сумленне гняло-церабіла Хрола, быццам нехта казаў-паўтараў яму: “Мінеш падворак Хапровых, і будзеш праклінаць сябе. Хіба што дрэннае зрабіла табе Ігнатава маці, цётка Глафіра? Ласку адну меў ад яе. Дык чаго ж цураешся? Ды яшчэ ў такі дзень?..”

Хрол уздыхнуў, засяродзіўся: набліжаўся паварот на Загародскае, і трэба было павярнуць налева, прапусціўшы машыны, якія імчалі насустрач. Ён і зараз, як і заўжды, пільна

назіраў за пастом ДАІ -- інспектара Сцёпкі там усё не было. Мабыць, той зусім у гэты дзень не быў на сваім пасту, не турбаваў сваімі прычэпкамі шафёраў, а можа кудысьці з'ехаў на сваім матацыкле, хоць бы ў тое жа Загародскае да свайго калегі па раённай міліцыі -- участкавага Кацубінскага і зараз недзе разам з ім ладзіць аблогу на самагоншчыкаў, каб набраць дармавой гарэлкі і потым ужэрціся ёю да памутнення розуму. Нядобрыя аповяды аб гэтай пары хадзілі па мястэчку, але хоць бы што было законнікам, быццам з гусі вада, на што людзі пляваліся: хто кіруе, той заўсёды балюе! Хрол, набліжаючыся да паста ДАІ, яшчэ раз агледзеў будку, прыдарожнае кустоўе -- не, Сцёпкі не было. Яму паспакайнала на душы: не наляціць на ліхадзея, які нахабна вымагаў у яго рыбы, прапусціць зараз яшчэ аўтобус, што нёсся насустрач у шчыльным патоку машын, і тады будзе прасвет на аўтастрадзе -- зверне на Загародскае.

Гэтак яно і адбылося. Машына пайшла па брукоўцы, заляскатала, застагнала... Дзіўна, але зараз Хролу кідалася ў вочы нават дробязь -- неяк менш думалася пра Ігната, пра ягоную смерць, быццам душа пярэчыла гэтаму, стамілася ад бяды і патрабавала цяпер успамінаў пра другое. Хрол успомніў, як ён разам з бацькамі ўпершыню ехаў па гэтай дарозе ў Загародскае. Не, гэта бацькі везлі яго, а калі зусім правільна -- дык і бацькоў везлі... Везлі міліцыянеры. Хрол быў тады зусім малы, і потым цьмяна ўяўляў гэтую дарогу. І вось зараз... Ага, і тады была гэтая брукоўка, якую ўжо з таго месца, дзе ён зрабіў паварот, праглынула аўтастрада. І тады гэтаксама трэслася машына, адно вялікая, мабыць, "палутарка", куды пагрузіла сям'я ссыльнага вучонага Стральцова свой сціплы пажытак. Трэслася сям'я пад

міліцэйскім даглядам да мястэчка Загародскае, на тае пару не надта і вялікага, не тое, што цяпер, але адметнага сваёй прыгажосцю. Безумоўна, прыгажосці яму надавала возера, што амывала яго вялікай дугою, і Хрол вось цяпер успомніў, як гэтае возера ўразіла яго.

-- Мора! -- закрычаў ён. -- Тата, мама, глядзіце: мора!

Хрол ледзьве не даў па тармазах: выразная праява возера на момант засціла дарогу. Вялікае хваляванне адчуў ён, уцяміўшы, што і гэты, такі дарагі яму ўспамін, урэшце прывядзе да Ігната Хапрова, а дакладней, да маленькага тае пары хлопчыка Ігнаткі, з кім ён найперш і пасябраваў, калі ягоныя бацькі пасяліліся ў мястэчку ў адведзенным мясцовай уладай доме, дзе колісь гаспадарыла, казалі людзі, рэпрасаваная сям'я нейкага краўца Кавалёва. Праўда, пра гэта Хрол даведаўся пасля, пасталеўшы, а першым ягоным незабыўным адкрыццём у гэтым беларускім краі было возера Загародскае. Хрол так і закрычаў: "Мора!.." Голасна, наўзрыд заплакала тады ў кузаве машыны маці. Дзе ж яму, сапліўцу, было ведаць тады, што да гэтага возера ягоныя бацькі ехалі па прымусу, што іхняе жыццё дало такі жорсткі паварот -- ад сталіцы да соннага палескага мястэчка, аднак якому, калі папраўдзе, бацька быў удзячны да скону. Унікальнае возера Загародскае стала ратавальнай саломінкай вучонаму Стральцову, а разам і ўсёй ягонай сям'і ў тае складанае пасляваенне, калі ішлі жорскія разборкі ў навуцы. Якая рука гнала ў каршэнь бацьку спачатку ў турму, а потым сюды, у Загародскае, -- цяжка было знайсці на гэта адказ; нават пры рэабілітацыі і то прамаўчалі пра гэта... Хрол адно даведаўся, ды і маці казалі, што ў Маскве не забыліся пра вучонага Стральцова, сябры рызыкавалі, калі

выручалі яго, а пасля пераломнага 56-га нават запрашалі вярнуцца назад. Але бацька не паехаў. Ці не спяшаўся ехаць... Відаць, так. Ён захапіўся назіраннямі за гэтым возерам, і каб яго не забілі, пэўна, вярнуўся б да тых людзей у Маскву, што ў апошні год ягонага жыцця сталі часта наяджаць да іх у госці. І яны, гэтыя госці, вельмі захапляліся возерам. Факт, “катаржны” вучоны меў нейкія свае далёкія планы, ды абарваў іх стрэл забойцы.

Так, так... Усё гэта было, аднак, пасля. А на пачатку загародскай Хролавай памяці быў якраз такі радасны крык: “Мора!”, незразумелы плач маці... Быў прыезд на “палутарцы”, якую трэсла на брукаванцы ў маляўнічае мястэчка, дзе яго, Хролку, лёс звёў з такім жа малечай -- Ігнаткам... Адночы Хролка спалохана назіраў з-за плота, як шчыбуе па местачковай вуліцы гарластая плойма хлопчыкаў, і раптам яна заўважыла яго.

-- Гля, пацаны, -- пракрыгчаў бялявы хлопчык. -- Гляньце, хто тут... Ты хто?

Хролка злякаўся, адступіўся ад плоту, азірнуўся ў двор, шукаючы вачыма маці ці бацьку. Але тых не было відна. І ён, пэўна, даў бы цягу да ратавальных дзвярэй свайго новага жылга, каб яго не спыніў усё той жа назойлівы хлопчык.

-- Ды ты скажы, не палохайся нас. Мы ўсе з гэтай вась вуліцы, -- паказаў бялявы рукою ўсцяж плоту.

-- А я і не баюся, -- нечакана смела заявіў Хролка, гледзячы, як павіслі на плоце хлопчыкі. -- Завуць мяне, рабяты, Хролкам Стральцовым. З Масквы я...

Вось гэтая ягоная “рабяты” больш за ўсё і ўразіла местачковую малечу. Хлопчыкі ледзьве на пападалі з плоту, а хто і схапіўся за жывот, курчачыся ад смеху:

-- “Ра-бя-ты-ы...” Ы-гы-гі-і... Ха-ха-ха! Ой, “рабяты...” -- пырскалі яны, зайшоўшыся ў весялосці. І толькі бялявы глядзеў на Хролку засяроджана, нават са страхам. І раптам Хролка пачуў ад яго:

-- Гэта ты -- катаржанін?...

Вось так і пазнаёміўся Хрол з Ігнатам Хапровым, з якім пасябраваў на доўгія гады. Добра, што паміж малечай не было тады такога адчужэння, што існавала сярод дарослых. А калі б было?..

Хрол цяжка ўздыхнуў, пільна паглядзеў удалечынь. Дарога, што слалася пад колы машыны, была нецікаваю; далёка ўбаку, справа, бачыліся рэдкія агні -- гэта ўжо ў шэрані адвячорка засвяцілася рэдкімі вокнамі вёска Багатава. Недалёка ўжо было адсюль і да мястэчка, калі наддаць хуткасці, то за хвілін дваццаць даедзеш да яго, ды Хрол не спяшаўся, ехаў, быццам сунуўся. Гойсаў па ветравым шкле “дворнік”, гудзеў роўна матор, ляскатаў кузавок -- Хрол не прыкмячаў гэтага.

Ігнатава смерць, адчуваў Хрол, абудзіла ў ягонай душы тое, што, здавалася, ужо даўно збалела і забылася. Аднак відно было -- жыві гэтыя раны, адно зацягнуліся да пары ад таго спакою, што гаіў у апошнія гады. Так, забілі бацьку, дачасна памерла маці -- гора вялікае! Але і ўсцешна было ад таго, што пайшла ў яго добра сям’я: дзеці растуць, ёсць і дастатак -- усё ж ён дырэктар рыбгаса, кіруе таксама маленькім заводзікам (няблага па памерах для мястэчка), -- жонка -- настаўніца... Жыць можна! Дый што яшчэ трэба? І вось... ніколі не думаў, што смерць чужога чалавека гэтак апячэ, узбунтуе душу. Не, гэта баліць не за чужое, за сваё, што

адабрана і растаптана, і Ігнат -- гэта таксама часцінка свайго, чым жыў, дыхаў.

Машына пачала здаваць хуткасць -- дарога пайшла пад гару, і Хрол спахапіўся, падкінуў газу. Кожны раз, калі вяртаўся з раёна, на гэтым месцы ён вельмі хваляваўся. Адно ўз'едзеш на горку, што, здавалася, нечакана з'яўлялася перад вачыма, -- і адкрывалася шырокая, ажно дух перахоплівала, панарама возера Загародскага. З гэтага горба дарогі добра праглядалася ўдалечыні і само мястэчка. Яно нібыта плыло па вадзе, вялікі касцёл бялеў ветразем; а калі ў сонечны дзень паўсюдна -- і ў небе, і ў возеры -- поўна было сіні, здавалася, што яно вісіць у паветры, быццам якраз там цуда-людзі пабудавалі сабе дамы, пасадзілі сады і зажылі на шчасце. Не нагледзецца было на гэтае хараство! Сёння ж увесь дзень хмурылася неба, бралася на непагадзь, а тады і дождж пайшоў, ды яшчэ зараз насоўваўся вечар, таму Хрол не адчуў той лёгкай акрыленасці, што яго заўжды ўздымала на гэтую горку. "Ліазік" натужна ўскаціўся на вільчык дарожнага горба, і Хрол абьякава адзначыў з гэтай вышыні далёка ў нізіне чорную роўнядзь вады. Мястэчка ўзгадвалася адно па агнях... "Вось і прыехаў", -- падумаў Хрол. Колькі тае дарогі, што над рэчышчам, а там далей -- людзі, якім ён вёз цяжкую вестку.

Ён раптам затармазіў, вылез з машыны. Што яго спыніла на гэтым горбе, ён не растлумачыў бы толкам. Мо схацеў паслухаць дыханне вялікага возера, уцяміць урэшце рэшт ягоную радасць і сумоту, шчасце і боль, шчырасць і злосць, праўду і крыўду -- яно ж было жывое, жыло людзьмі, іх лёсамі... Ён душою адчуў, як зараз недзе рыбакі вяртаюцца з лову, знямоглыя, але і задаволеныя тым,

што дзень пражылі па праўдзе. Хрол скаўтнуў камяк, расчуліўся -- гэта ж і ягонае жыццё, цяжкае і трывожнае.

Дзьмухнуў мацней вецер, секанулі па твару кроплі. Хрол сцепануўся, палез садзіцца за руль. У цяпле кузаўка адчуўся пах лекаў, і ад гэтага зноў зашчымела ў сэрцы. Хрол нават спалохана азірнуўся ў глыб кузаўка, быццам там усё яшчэ быў Ігнат. Завёў машыну, запаліў фары. Слупы святла выхапілі з шэрані дарогу, што вяла ў мястэчка. “Ну, да Хапровых! -- падбадзёрыў сябе Хрол. - - Пэўна, так мне наканавана лёсам: не размінунца ніколі з гэтымі людзьмі”.

3

Аднак да Хапровых Хрол не патрапіў.

Ад цэнтру мястэчка, з той плошчы, што раскінулася перад велічным касцёлам, ён, як і меркаваў, узяў паварот на Сады, ды праехаў у гэтым напрамку небагата. Каля пошты яго спыніў узмахамі рукі местачковы інспектар Кацубінскі -- быццам з засады ён з’явіўся ў святле ліхтара! Міліцэйскі лейтэнант і сказаў, што пра смерць Ігната Хапрова ў мястэчку ўжо ведаюць ад фельчара Якімовіча, сувязь з раённай бальніцай той трымаў бездакорна! Да таго ж Якімовіч паклаў старую Хапрову да сябе ў бальніцу і пакуль што не выпускае яе адтуль -- адно прыкльшала яна да бальніцы па сына, там і страціла прытомнасць. А Ігнатава жонка, нібыта дакладаў Кацубінскі Хролу свае назіранні, у распачы павырывала сабе валасы. І да старога Хапрова марна пакуль што падступацца - - глядзіць той перад сабою немаведама куды і маўчыць...

“Вось яна -- бяда, -- жахнуўся Хрол. -- Вось яно -- гора...”

-- А ты мне во як патрэбы, -- правёў бокам далоні сабе па горле Кацубінскі. -- Грамадзян Козырава, Малога, Свірскую і Пратасеню

я ўжо дапытаў, і цяпер, Хрол Сцяпанавіч, твая чарга даваць паказанні па гэтым забойстве. Я за табою нават услед кінуўся, ды бачу -- ты едзеш...

Хрол адзначыў, што брылёк фуражкі інспектара быў насунуты да самага носа і хаваў ягонья вочы -- верная прыкмета для загародцаў, што Кацубінскі быў “пры абавязках...” Дробны дожджык бубнеў і бубнеў, і пад ім змоклы лейтэнант нагадваў не грознага ахоўніка парадку, а задрыпанца, быццам яго хтосьці макнуў у ваду і пакінуў на пацеху пасярод дарогі. Хрол не стрываў, іранічна ўсміхнуўся; у душы нават зварухнулася нейкае спачуванне міліцыянеру, аднак тае, што Кацубінскі сказаў пра дзядзьку Козыра, пра Івана Малога, пра жанчын, пэўна, тых, што бачылі здарэнне каля падворка Хапрых, прымусіла яго засяродзіцца. Адчуваючы, што сустрэча з інспектарам нядобрая, ён груба сказаў:

-- Не бачу, каб вельмі за мной гнаўся. Усяго да пошты і хапіла спрыту?

Сказаў гэтак Хрол і, пэўна, сам таго не ведаючы, пацэліў Кацубінскаму прама ў жывое, бо той адразу ашчэрыўся:

-- Ты гэта... на што намякаеш? Я на пошту завярнуў, каб да свайго начальства дазваніцца. Тэлефон дома сапсаваўся. Ясна?

Хрол спахапіўся: усе ж у мястэчку ведалі, што на пошце працуе палюбоўніца Кацубінскага -- сувязістка Ліда Пратасавіцкая. Каб неяк змякчыць нечаканае непаразуменне, ён прымірэнча сказаў:

-- Так і будзеш стаяць пад дажджом? Залазь, Васіль Сяргеевіч, да мяне ў машыну, пагутарым.

-- Я не збіраюся гутарыць з табою, грамадзянін Стральцоў. Я праводжу допыт, -- раптам пыхліва адпарываў на гэта

Кацубінскі. -- У мястэчку забойства, а ты -- жартачкі ладзіш? Вылаз з машыны, я цябе затрымліваю!

Ад такой неспадзявакі Хрола ажно вырачыў вочы.

-- Што, што? -- абурыўся ён, ды праз міг ледзьве не зарагатаў: вялікім намаганнем волі здушыў смех, які пачаў распінаць грудзі. - Затрымліваеш? Ну, ну... -- Хрола пакорліва вылез з машыны, акуратна зачыніў за сабою дзверцы, якая дагэтуль была расчынена. Пасля задушнага кузаўка халодны дожджык прыемна астудзіў твар. -- Што ж, я гатовы. Затрымлівайце, грамадзянін міліцыянер. Толькі дазвольце спытацца: па якім праве? Ды яшчэ дэпутата сельсавета?

Такая лёгкая згода Хрола, пэўна, збянтэжыла Кацубінскага. Ён нейкі міг памаўчаў, пасля загаварыў:

-- А ты як думаў? Сюсюкацца з табою буду? Я да цябе па службе -- а ты -- хі-хі-хі... Глядзі, каб не заплакаў, калі збяру паказанні. Гэта ж трэба: чалавека пад смерць падвесці! Ды хейра якая: Козыраў, гэты біндзюжнік, Малы -- лайдак і махляр, і... дырэктар рыбгаса! Наша местачковая гордасць!

-- Ты што мелеш, чалавеча? -- задыхнуўся Хрола ад гневу. -- Ты што... твае мазгі не прасохлі ад самагону, што такое вярзеш? Хто каго падвёў пад смерць?!

У святле ліхтара, што вісеў непадалёк на слупе, постаць Кацубінскага, па якой лупцаваў дожджык, здавалася нейкаю неакрэсленаю, нібыта зданню. Гэтая постаць хітнулася ўбок -- Хрола у шале і не заўважыў, што пасунуўся на Кацубінскага -- і заверашчала:

-- А хіба не так?! Людзі ж бачылі, як ты, Козыраў і Малы выцягвалі Ігната Хапрова з-пад каўша... Бачылі! І вы дасце мне, як міленькія, патрэбныя паказанні. Дасце! Колькі б ні капыціліся.

Хрол раптам з палёгкаю уцяміў, што гэтая размова, поўная бязглуздзіцы, несур'ёзная. Вось дык абвінавачванне выстраіў участковы! Курам на смех! Хрол дапытліва паглядзеў на Кацубінскага -- што з ім было гаварыць! -- расчыніў дзверцы і палез назад у машыну. Усеўся за руль і спакойна сказаў участковаму, які стаяў пад дажджом і назіраў за ім.

-- Паказанні дам следчаму, а не табе. Можаш спаць спакойна: з Загародскага не збягу. Толькі і ў мяне да цябе пытанні... Хто цябе трымае на гэтай пасадзе? Падумай, што гаворыш? Думаеш, цяпер гэтакое пройдзе?..

-- Ну, ты! -- памкнуўся Кацубінскі да Хрола, ухапіўся за дзверцы машыны. -- Маўчаць! Ты ў мяне арыштаваны!

-- Напраўду? -- здзекліва падзівіўся Хрол. -- Але за што? За тое, што ратаваў Ігната Хапрова? Можа, за гэта ты ўжо затрымаў дзядзьку Козыра, Івана Малога? Дык ідзі хутчэй, адпусці іх. І садзі пад арышт бацьку нябожчыка і ягонага дзядзьку -- Піліпа Кахановіча, бо гэта хтосьці з іх расціснуў станінай Ігната... Хіба табе не казалі пра гэта?

-- Вось ты як загаварыў... -- працягнуў здзіўлена Кацубінскі. -- Што ж, пакуль едзь. Едзь!.. Паглядзім, што ты запяеш, калі возьмуцца за цябе следчыя. Змовіўся з Козыравым? І калі толькі паспеў?.. Едзь...

-- Але ж, паеду. І добра падумаю над тваім трызненнем. І ты падумай... Бачу, куды гнеш, каго хочаш выцягнуць. І напраўду: ці з рукі табе падступацца да Кахановіча, з кім беспрабудна п'еш? Ці

да старога Хапрова, прынцыповага на від, але з кім вы расцягваеце з рыбгаса рыбу?..

-- Ты.., -- задыхнуўся Кацубінскі.

-- Што я? Ну, што? -- наліўся гневам Хрол і выкінуў руку над дзверцай, ухапіў за грудкі Кацубінскага і ледзь не ўцягнуў яго ў машыну. Фуражка, скранутая стрэшкаю тэнта, зляцела з галавы міліцыянера; уздыбіліся на ім чорныя валасы, шалёна зыркнулі ягоныя гарачыя вочы -- і Хрол міжвольна мацней сціснуў замкнуты на грудзях Кацубінскага кулак: у паўзмроку кузаўка здалося, што зацягвае ён да сябе ў машыну вялізнага крумкача. -- Ну што, чорная сіла? Ты думаеш, я не заўважаю твае захады за маёй спінай? Не бачу, думаеш, хто падказвае табе паляваць разам са Сцёпкам на мяне? Ці не местачковы князёк -- загадчык сельпа Дзямідзік, га? А з ім на пару і старшыня сельсавета Рапецкі?.. Змовіўся, кажаш, я з дзядзькам Козырам? А ці ты ведаеш, пёс, што дурняў не прыцягваюць да адказнасці? Маўчыш, вачыма лыпаеш?.. Законаў не ведаеш?.. Змову ж я бачу другую, вашу: напусціць на рыбгас з рэвізіяй Стрыка, які ўжо тры дні корпаецца там, перабірае кожную рыбіну, -- а раптам будзе неўлічоная рыба?.. Ды тут такое здарэнне -- і ты ўжо дзейнічаеш па новай падказцы: цудоўны момант са мной расправіцца! Ці не гэтак? Шакал! Гэта ж табе не з пісталета паліць у п'яным шале на магільніку па помніках, не жах наводзіць на ўдовых жанчын, трасучы іхнія хаты ў пошуку самагонкі. Думаеш, прыкрыў сваё нахабнае нутро пагонамі -- сват самому караю? Прэ-эч-ч!..

Ад штуршка Кацубінскі паляцеў пад дождж, але праз імгненне сам памкнуўся да Хрола.

-- Палохаеш? -- вызверыўся ён. -- Ты спачатку дакажы ўсё гэта, катаржанская морда? Дакажы! Асмялеў, бачу, свалата! Во як выпрастаўся, што рэйка, запамятаў, як хадзіў колісь па мястэчку, распусціўшы смаркачы!

-- Ніколі перад такой поганню не згінаўся, -- пйдліва паглядзеў Хрол зверху на Кацубінскага. -- І не сагнуся.

-- Гэта ўсё словы... Каб не твае абаронцы -- вучоныя з інстытутаў, ты, гніда, ужо даўно б сагнуўся. Даўно б выкінулі цябе з возера і з мястэчка. Але, нічога, дасць час людзям смеласці -- і цябе сагнуць, а не -- дык пераламаюць, як пераламалі твайго бацьку.

-- Не спадзявайся на гэта, Кацубінскі, -- адказаў Хрол, адчуваючы, што спакайнее на душы, быццам там прарваўся нейкі нарыў, што балеў, не даваў спакою. -- Глядзі, каб самога не пераламалі. Хутка ты сам збаішся мяне, погань.

Хрол падняў у дзверцах шкло, адгарадзіўся ім ад Кацубінскага. Націснуў на газ. Не было сэнсу цяпер ехаць да Хапровых, і ён крута развярнуўся, ледзьве не зачэпіў матацыкл, які Кацубінскі прыткнуў каля плоту. Інспектар колам заставаўся стаяць пасярод вуліцы; асцярожна аб'ехаўшы яго, Хрол даў газу машыне -- праз каторую хвіліну мінуў цэнтр мястэчка, паімчаў у напрамку рыбгаса, да возера. Што цяпер там рабілі рыбакі? Гэты клопат адразу засланіў сабой нядобрую сустрэчу з Кацубінскім, але ўсё ж ад яе засталася на душы трывога. Вось і схачіўся ён у адкрытую з местачковай зграяй, што жыруе на рыбе. Нахабнай і баязлівай. Праўду ўсё ж сказаў Кацубінскі: з'елі б даўно ў гэтым мястэчку Хрола, каб не падтрымка бацькавых сяброў, якія таксама разумеюць унікальнасць загародскага возера і бароняць, як

могуць, яго. Дый чорная сіла баіцца зачапіць сына вучонага: не роўны час, ператрасуць усё мястэчка да дна! Таму і папрыціхла браканьерства на возеры-заказніку. А дай яму паслабку -- вычэрпаюць возера дарэшты.

Да чаго же варожае ўсё-ткі гэтая мястэчка! Ці адно здаецца гэта? Ад таго, што забілі тут ягонага бацьку? Казала ж Тоня, што варта з'ехаць адсюль куды падалей. Але куды? Куды з'ехаць ад гэтай зямлі, дзе ляжаць на могільніку твае бацькі, зямлі, што стала роднаю тваім дзецям, зямлі, радасці і трывогі якой -- даўно ўжо і твае, уласныя?.. Цяжка быць занесеным, нібы насенне, да чужой зямлі, прарасці тут, палюбіць гэтую зямлю, але цяжэй жыць паўсюль "перакаці-полям". Не, мястэчка Загародскае з ягоным велічным возерам -- гэта Хролаў лёс, лёс роду Стральцовых... І нікому не парушыць гэтага лёсу!

Машына нібыта выскачыла з цёмнае вулкі проста на бераг. Возера ўздыхала, уздымаліся ўзрушаныя хвалі і накатваліся на блізкія хаты местачкоўцаў, але не дакочвалі да іх: не маглі адолець вузкага паска сушы. У перамешаным з дробным дажджом святле пражэктараў блзкага рыбгаса, што займаў вялізную касу, возера здалося Хролу таямнічаю істотаю...

4

Хрол спыніўся ля канторы, вылез з машыны. Чорныя вокны сведчылі, што ў канторы нікога няма. Уся работа адбывалася цяпер на замуцненым дажджом рыбгасаўскім падворку: чутны былі галасы, якія несліся ад прыстані; ля складоў сноўдалі, мільгалі вялізныя цені... Куды ж трэба было найперш пайсці? Хрол нацягнуў на галаву башлык штармоўкі і накіраваўся да прыстані. Рыбакі, вось хто правіў гэтую работу! Лавецкія брыгады здавалі

ўлоў, вычышчалі з лодак у скрынкі свой дзённы здабытак і везлі яго на рухавых вазках да складоў.

Такі вазок каціў перад сабой і Пятро Сойка, рыбак з брыгады Язэпа Мальчэўскага. Ён і ўбачыў першы Хрола, узрадаваўся яму:

-- Го, Сцяпанавіч! Здарова!.. -- пратрубіў, здалося, на ўвесь бераг рыбак, хоць і бачыўся ён раніцой з Хролам, калі выпраўляліся на возера лодкі. -- А Козыр брахаў, што цябе не будзе.

-- Здарова, здарова... І -- з уловам! -- адказаў Хрол рыбаку. Складзеныя на вазку скрынкі былі поўныя рыбы, і, гледзячы на гэтае багацце, ён павесялеў. -- Ну, малайцы, чэрці... Вам і непагадзь не перашкода. Добры ўлоў. Малайцы!

-- Го, непагадзь! Яна -- дробязь, бо знізу ўсё роўна мокра. Дый рыба пайшла. Заўтра з ёю таксама будзем. Нікуды яна ўжо не схаваетца, -- засмяўся задаволены Пятро Сойка.

-- Каб жа твае словы ды Богу ў вушы, -- падтакнуў яму Хрол, гледзячы на паўнютка рыбай скрынкі. Ён нават не стрываў -- падняў уважыстага ляшча, і зноў пахваліў рыбакоў за ўдачу.

-- Ды кінь ты рукі пэцкаць, -- астудзіў ягоную радасць Пятро Сойка. -- Ты лепей скажы: праўда гэта, што Козыр гаворыць? Быццам Рак свайго сына загубіў?

Ведаў Хрол, што пра гэта будучь цікавіцца рыбакі, ды ўсё ж Пятро Сойка нібыта сыпануў солі на рану. Хрол адразу спахмурнеў, паклаў рыбіну назад у скрынку.

-- Што, дядзька Козыр тут?

-- А дзе ж яму быць. Зараз Ядзі на складзе дапамагае, -- адказаў рыбак.

-- Ну, дык мне няма чаго дадаць. Памёр Ігнат Хапроў. А хто яго загубіў -- бацька ці дзядзька? -- хай ў гэтым следчы разбіраецца. Ну, вязі, вязі...

Хрол памог рыбаку скрануць з месца цяжкі вазок -- і вазок гэты лёгка пакаціўся па дашчаным насціле. Праводзіўшы позіркам рыбака, ён павярнуўся тварам да возера, глыбока ўдыхнуў у грудзі паветра, ажно адчуў ягоную вільготнасць. Ці гэта ён задыхнуў кропелькі дажджу, ад чаго ў гарачых грудзях пасвяжэла? Па слізкім насціле ён рушыў далей, да прычала, туды, дзе гойдаліся на хвалях маторкі, дзе рыбакі перагружалі з гэтых лодак па скрынках рыбу.

Цеснавата было на прычале ад рыбакоў. Гэтая гаманлівая “вадзяная” дружына як бы сціхла пры з’яўленні Хрола, а пасля ўразнабой -- то ў адзін голас, то гамузам -- бадзёра павітала яго.

-- Здаровы былі, -- таксама голасна павітаў усіх Хрол.

Ён падхапіў скрынку з рыбай і ўсклаў яе на вазок. Потым другую, трэцюю... Рыбакі не пацікавіліся, як Пятро Сойка, адкуль і з чым ён да іх прыйшоў, не было цяпер калі ім весці байкі, дый, пэўна, надта спяшаліся яны насупраць ночы разабрацца з уловам, каб хутчэй пайсці дахаты і перадыхнуць. Адпачыць, бо раніцою трэба было зноў на возера. Хрол цяпер быў ўдзячны ім за тое, што яны не вярэдзілі яму душу распытам пра Ігната Хапрова, і -- дзіўна! -- захапіўшыся працай, ён нават забыўся на гэтую бяду. Ён не цураўся цяжкага рыбацкага занятку; хай дырэктарстваваў, але цяпер яму было напляваць на гэтую пасаду, што давала нейкую перавагу над людзьмі... Ён цягаў і цягаў скрынкі пад воклікі брыгадзіра Язэпа Мальчэўскага, які быў за галоўнага на прычале, і яму здавалася, што вось каб заўжды гэтак -- працаваць простым

рыбаком, не турбавацца за ўсё і ўсіх... І тады б ягонае жыццё не ведала гэтага: ні табе ваяўнічых браканьераў, ні чыноўнікаў, што нібыта гарою стаяць за дзяржаўны інтарэс, а самі таго і чакаюць, каб адно адарваць сабе, ды яшчэ каб паболей; ні клопату гэтай рыбалавецкай гаспадаркі, дзе, таго і глядзі, распаўзуцца невады, хваравіта зачхаюць лодачныя маторы, разваліцца машына, не стане бензіну; ні наскокаў рэвізораў-кантралёраў, рыхтык Стрыку... Ад успаміну пра Стрыка Хрол схамянуўся: ледзьве зусім не выпала з галавы, што гэты чалавек у рыбгасе! Хрол даў сабе перадыхнуць, выпрастаўся, паглядзеў на асветленыя пражэктарамі склады, на кантору -- дзе ж у такі позні час мог быць рэвізор? Складскія брамкі, дзе зараз Ядзя Вярэніч прымала рыбу, і дзе ёй, калі верыць Пятру Сойку, дапамагаў дзядзька Козыр, былі расчыненыя насцеж, але там адно бачыліся чорныя постаці, цяжка было здагадацца, чые яны. Хролу закарцела пайсці туды, паглядзець, ці там Стрык? Ён падумаў, што няёмка будзе, калі рэвізор, чакаючы яго, да гэтае пары муляецца ў рыбгасе. Агледзеўся: хтосьці з рыбакоў каціў поўны вазок да складу, на канцы прычала тоўпіліся рыбакі, пэўна, ужо даўшы рады сваім лодкам, непадалёку грузіўся яшчэ адзін вазок -- Мікола Шульжык і Рыгор Цецярэўскі, пазнаў Хрол рыбакоў, завіхаліся каля яго... Звычайная работа, аднак нешта і змянілася. І раптам ён скеміў: перастаў дождж. Так, не стала навокал вадзяной церухі, таму і склады, куды адвозілася рыба, віднеліся цяпер выразна.

Хрол адкінуў з галавы башлык штармоўкі -- і нібыта вызваліўся на свежае паветра з-пад нейкай задушлівай абалонкі. Паправіў кепурку, паглядзеў у чорнае неба. Добра было б, каб нечаканая непагадзь адышла, і новы дзень прынёс сонечнае надвор'е. Але

начное неба было непрагляднае, ні зорачкі; там, мусіць, панавалі цяжкія хмары.

-- Засцеражыся, Сцяпанавіч! -- раптам пачуўся за спінаю вокрык. Хрол азірнуўся і саступіў убок -- рыбакі кіравалі па прычалу поўны вазок. “Яшчэ кілаграмаў сто..” -- міжволі падумаў Хрол. -- Рэдкі на такое рыбацкае шчасце быў адышоўшы дзень. Эх, каб не Ігнатава смерць! Быў бы тады ён, дырэктар, сёння ў мястэчку самы шчаслівы сярод усіх людзей, шчыра мог бы радавацца ўдачы рыбакоў, бо гэта была і ягоная ўдача.

-- Бачыў? -- падышоў да Хрола Язэп Мальчэўскі. У брызентавай апратцы асветлены пражэктарам рыбак здаваўся шэрым маналітам, і адно ягоны твар з шырокай барадою быццам сведчыў, што перад табою жывы чалавек.

-- Я і кажу: малайцы, -- пахваліў Хрол, наддаўшы бадзёрасці голасу, каб рыбак не адчуў ягонага суму.

-- Больш чым малайцы. Такі ўлоў рэдка выпадае.

-- Раніцою праз бінокль бачыў: пасяродку возера невады закідвалі. А далей дзе?

-- З адкрытае вады спусціліся ў зацішак Маравай лагуны. Там хваля спрыяла, была малая.

Хрола скаланула: месца гібелі ягонага бацькі! Ён ажно зажмурыўся ад такой нечаканкі.

-- А гэта табе асобна, -- Язэп Мальчэўскі падаў рыбіну.

Хрол паглядзеў няўцямна на рыбака, узяў падарунак. Узяў -- і не паверыў... Стронга?! Тая рыба, што колькі гадоў запар не дала спакою? Штогод загародскія рыбакі запускалі ў возера на прыжыванне малявак розных рыб, тых, пра якіх Хрол вычытаў з бацькавых нататнікаў... Запускалі і стронгу, ехалі па яе ажно ў

Сібір, але яна знікала ў вадзе возера... Знікалі яе пасевы, і Хрол ледзь ужо не зняверыўся, палічыў нават, што памыліўся вучоны Стральцоў -- не можа жыць у гэтым возеры стронга; не тая вада, ды і клімат... І вось нечаканае -- з'явілася...

Хрол недаверліва глядзеў на рыбіну. Сумненне праходзіла -- гэта сапраўды была стронга.

-- Дзе?

Язэп Мальчэўскі быццам чакаў гэтае пытанне. Адказаў задаволена:

-- Ды ўсё там жа... У Маравай лагуне вылавілі. І многа. Выпусцілі назад у возера. А табе для паказу на яшчэ адну...

Хрол другую рыбіну проста выхапіў з рук рыбака, быццам нешта сваё дарагое, уласнае... Выхапіў і... засаромеўся. І радасць яго, тая, што на міг узбадзёрыла душу, ураз патухла. Не дажыў ягоны бацька да гэтага дня! Не далі яму дажыць. Ад гэтае думкі быццам самі сціснуліся кулакі -- рыбіны цвіркнулі між пальцаў. Хрол спахапіўся, ды позна: адчуў у кулаках не пругкую рыбу, а мякаць.

-- Дзякуй, Язэп, -- прагаварыў ён разгублена. -- Дзякуй і табе, і хлопцам...

-- За што? -- здзівіўся на гэта рыбак.

-- За тое, што хоць канец гэтага дня для мяне ўдачлівы. Так цяпер прагне жыць, каб ты толькі ведаў.

Хрол адварнуўся ад рыбака, загрузкатаў па дошках прычала. Ён адчуў: затрымайся яшчэ крыху сярод рыбакоў, і тыя, мусіць, скемілі б, што ў яго няладна на душы. Навошта яму было адкрываць чужым людзям свае слёзы радасці? Гордасць за свайго бацьку? Ужо добра адышоўшы ад прычала, ён адважыўся выцерці

вочы. Гэтак, трымаючы ў руках па рыбіне, і выцер іх -- правёў тыльным бокам кулакоў па вачніцах, ды адчуў, што твар і без слёз мокры, быў абмыты дажджынкамі. Хрол з палёгкай ўздыхнуў -- не, не заўважыў Язэп Мальчэўскі ягонай раптоўная слабасці.

Разам з гэтай сарамлівасцю было прыемна думаць пра бацьку. Хто ведае, што было б з возерам Загародскім, каб жорсткая плынь жыцця не выкінула на ягоны бераг у ссылку гэтага вучонага. Мо яно адно бязмэтна лашчыла б позіркі людзей сваёй прыгажосцю? Ну, яшчэ адорвала б таго, хто не лянiвы, акунём ды плоткай... Хаця ў жыцці тое, што бачыцца, вельмі складанае, і возера для тых, хто каля яго жыве, ужо не возера, а іх душа... Але ўсё роўна: сталічны вучоны Стральцоў наддаў гэтай душы новае зьяненне. І стала возера рыбалоўным промыслам.

Трывогі, пакуты мінулага дня быццам адступіліся, адышлі ад Хрола, быццам і не было смерці Ігната Хапрова, быццам жыццё ў мястэчку ішло сваім ладам і людзі ўсе былі зычлівыя і радасныя.

Перад самым складам, ў яркім святле пражэктара, Хрол прыпыніўся, яшчэ раз замілавана агледзеў рыбін, так недарэчна памятых. Гэта была стронга! Усміхаючыся, ён і ўвайшоў праз расчынення варотцы ў ярка асветлены склад.

Тут, як і на прычале, шпарка ішла работа. Адразу кінулася ў вочы велічная постаць дзядзькі Козыра -- той быў у ватоўцы (і калі паспеў пераапрагнуцца!), запіхваў у глыб халадзільнай камеры скрынкі з рыбай, Ядзя Вярэніч нешта запісвала ў сшытку, стоячы каля вазкоў, на якіх яшчэ грувасціліся поўныя скрынкі. Здалося, яна спалохана паглядзела на Хрола.

-- Ну, добры вечар, -- сказаў Хрол, падышоўшы, і ўважліва паглядзеў на жанчыну, якую паставіў да складу на час хваробы старога Хапрова. Пацікавіўся: -- Не цяжка? Хапае спрыту?

-- Навука не складаная, -- ураз змянілася Ядзя Вярэніч. Яна ўсіміхнулася, ад чаго яе бела-посны твар ажыў, пасвятлеў. -- Дый грузчыкі... Козыраў адзін за пяцёрых варочае, так што гэтаму абібоку, -- Ядзя кінула ў бок Васіля Грышчанкі, які каціў назад да вагі парожні вазок, -- і рабіць няма чаго. Ты што, як вараны?! -- накінулася кладаўшчыца нечакана на грузчыка. -- Давай хутчэй, счышчай вагі...

-- Ядзечка! Ластаўка! -- падкаціў Грышчанка вазок да вагі і пачаў з іх перагружаць скрынкі. -- Навошта лаянка? Ты ж у нас каралева і лаянка да тваіх вуснаў не пасуецца.

Грышчанка перабольшваў: у халодным скляпенні складу Ядзя Вярэніч, апранутая гэтаксама, як і ўсе, хто тут працаваў, у ватоўку, выглядала нібы дзежка. Таўстая, невысокага расточку, яна, аднак, вылучалася жвавасцю і рухавасцю.

-- Ты мне ў рот не зазірай. Давай, паварочвайся! -- у адказ на няўкладны камплімент падагнала Ядзя Грышчанку. Цяжка было зразумець: ці ёй сапраўды быў не ў нораў грузчык, ці яна гэтак камандуе грузчыкам, каб спадабацца яму, Хролу, як дырэктару.

-- Даўно сышоў рэвізор? -- перабіваючы гэтую перабранку, пацікавіўся ў Ядзі Хрол. -- Ці доўга ён тут аціраўся.

-- Ды не... За вамі і ён -- шасць са двара рыбгаса. А потым, -- Ядзя пачакала крышку, пакуль не адышоў Грышчанка, -- ага, прыляцеў назад, мітусіцца, трасецца, моўчкі падпісаў паперы і наказаў, каб я іх вам перадала. І -- адно яго бачылі. Вось скончым прыёмку рыбы, я прынясу вам гэтыя акты.

-- Заўтра, Ядзьвіга Андрэеўна, заўтра... -- Хролу ад гэтай весткі палягчэла на сэрцы. -- Магчыма, яны нават не спатрэбяцца...

Ён не даказаў жанчыне, пра што падумалася. Няўжо ён не памыляўся ў сваіх прадчуваннях, што хвароба кладаўшчыка Хапрова і прыезд рэвізора Стрыка супалі не выпадкова? Не хацелася даваць гэтаму веры, аднак адчуванне небяспекі з боку гэтых людзей не міналася. Нездарма, мусіць, Стрык правяраў рыбгас, дзе ўлік і расход рыбы вёўся грунтоўна, амаль штодня правяраўся ім, Хролам. Чаго тут так старанна шукаў рэвізор?

Хрол пашкадаваў, што не пазрываў перад Стрыкам замкі запаснікоў. Хай бы ён і туды зазірнуў. Не схацеў Стрык дачакацца яго з ключамі -- то ўжо ягоны клопат. Не пабяжыць жа дырэктар рыбгаса ўпрошваць яго вярнуцца назад, не...

Хрол паклаў у скрынку, што стаяла на вазе, сваю стронгу -- рыбіны, якімі адарыў яго Язэп Мальчэўскі. "Не далёкі ўжо той час, калі ўловы стронгі будуць важкімі, -- падумаў ён. -- Ці ж не пра гэта марыў вучоны Стральцоў?"

-- Дзе ты так доўга затрымаўся? -- абудзіў Хрола ад задумення дзядзька Козыр. Ён выйшаў нібыта з-за спіны, і, здалося, запоўніў сваёй постацю прастору вагавага закутка. -- Падлічыць, дык тае дарогі да горада -- на гадзіну-дзве, не больш...

-- Гэта, калі дарога ў радасць... -- прамовіў змрочна Хрол.

-- Яно так, -- згадзіўся дзядзька Козыр. -- Толькі дурань не бачыў, што ты Ігната жывым да горада не давязеш.

Дзядзька Козыр зняў з вагі скрынкі і адступіў ад свайго правіла -- не падхапіў, не панёс іх, як звычайна, на плячах сам, а ўсклаў на парожні вазок. Сказаў Хролу: -- Давай адыдзем...

Хрол зірнуў на Ядзю Вярэніч -- тае быццам не цікавіла іх гаворка, але адчувалася, што яна баялася прапусціць міма вушэй нават слова.

-- Тое, што ўчастковы Кацубінскі ўчыніў табе і Івану Малому допыт, я ўжо ведаю. Пераняў ён мяне... Ці ты хацеў сказць пра другое?

-- Давай адыдзем, кажу, -- раптам зазлаваў дзядзька Козыр, ад чаго Хрол схамянуўся. Ён паціснуў плячыма, паглядзеў на Ядзю Вярэніч, маўляў, сам ён тайны ад старонніх вушэй не мае, але калі другі чалавек настойвае, то трэба ісці... Да вагавай набліжаўся, каціў перад сабою парожні вазок Грышчанка, і, убачыўшы гэта, Хрол, каб супакоіць дзядзьку Козыра, рушыў да выхаду.

Яны выйшлі са склада, не хаваліся, але ўсё ж завярнулі за рог, дзе быў прыцемак на залітым пражэктарным святлом двары.

-- Ну? -- занепакоіўся Хрол, раптам зразумеўшы, што робіць благое, сышоўшы ў прыцемак з вачэй рыбакоў -- мала што маглі падумаць яны на прыстані! І ён быццам незнарок, каб не таптацца на месцы, пасунуўся на святло, выводзячы туды за сабой і дзядзьку Козыра.

-- Я Кацубінскаму ўрэзаў выспятка, -- шумна выдыхнуў местачковы асілак.

-- Ну дык што? Ці мала ў мястэчку ведаюць вашых сутычак? І нічога...

-- Але тут сур'эзнае. Гэты гад выдумляе, што ты... што я... Што гэта мы Ігната Хапрова падвялі пад смерць. Ігнат нібыта быў ледзь прыціснуты станінай, і мы расціснулі яго, калі вызвалялі. То і Ванька Малы сцвярджае.

-- Ну і што? -- Хрол зажмурыўся ад пачутых слоў і быццам зноў убачыў перад сабою нахабнага ўчастковага. Злосць варухнулася ў ягонай душы: -- І ты, дзядзьку, збаяўся гэтага паклёпу?

-- Ну, ну... Занукаў... Я нічога і нікога ўжо не баюся на гэтым паганым свеце. Адбаяўся. А вось ты?.. Мая душа па табе баліць. Смелы такі! Цябе абкладаюць, як звера, а ты спакойны, і вухам не вядзеш. Ці ты не бачыш паганцаў, што прагнуць зваліць цябе?

-- Дзякуй за такі клопат, дзядзьку. Не, я не спакойны, я ўсё бачу. І скажу табе шчыра: не баюся ні Кацубінскага, ні тых, хто стаіць за ім. Хто ўчыняе подласць, на таго гэта подласць і абрыньваецца.

-- Да чаго ж ты наіўны чалавек, -- уздыхнуў дзядзька Козыр. -- Верыш біблейскай лухце. А ў жыцці свае законы. Патаемныя. Злыдні кіруюць па іх і правяць баль. Нікога не шкадуюць: ні малога, ні старога... Не засцеражэшся сярод гэтага гадскага балота -- і, лічы, прапаў.

-- Мы абачлівыя, -- усміхнуўся Хрол. -- І калі бачыш гадзюку, ёй цяжка ўджаліць, яе можна злавіць.

-- Насміхаешся, філосаф? -- насупіўся дзядзька Козыр -- Ну-ну... Глядзі, каб потым не пашкадаваў. Бацьку свайго вазьмі. Ці мяне... Сілкам справодзілі ў "псіхічку", ты ведаеш... Цяпер і даведка ёсць на руках, што нармальны, ды ўсё роўна для людзей я вар'ят.

Хрол таксама спахмурнеў, адчуваючы, як закіпае ў ягонай душы злосць, загаварыў коратка, задыхваючыся:

-- Выкусяць яны! Націск гэтых гадаў я дачуваю штодня. Асабліва пасля таго, як у возера запусцілі беллага амура і пярэстага таўсталобіка. О, як ім хочацца бачыць на маім месцы другога

дырэктара. Паблажлівага! Каб цягаць з возера рыбу сабе ў валляк. Але выкусяць. Мяне так проста не ўзяць! Я з гэтым возерам спавіты крывёй свайго бацькі. Не аддам яго! Чуеш!?. Не аддам злыдням на рабаванне. Дый баяцца яны, нібы шакалы...

-- Ты ўсё ж засцеражыся, -- засмучона параіў дзядзька Козыр. -
- Едуць, едуць розныя рэвізоры, інспектары... Ты хоць скаргу напішы куды наверх, што перашкаджаюць яны працаваць. Ці прымі яшчэ якія захады.

-- Навошта? -- махнуў Хрол рукою. -- Ніколі не скардзіўся і не буду. Ды і дарэмна ўсё гэта, не праламіцца да праўды праз сцяну чыноўнікаў, яны ўсе адзін за аднаго. А на рэвізораў я сам рэвізор. І на Кацубінскага -- таксама. Хутка ж ён узводзіць паклёп... Сам ён, канешне, такое не ўдумаў. Хтосьці падказаў яму. Хто? Што ж... І мы пачнем атаку, га, дзядзьку? З усіх бакоў адчуваецца напад, нават чужое гора бярэцца ў козыры. Брыдота! Ды яшчэ і ты, Мацей Ільч, мне спакой парушаеш. Бадзяешся гэткам вольным казаком па рыбгасе, выпіваеш... Супроць помачы тваёй нічога не маю, аднак колькі табе казаць, каб па-людску аформіўся на работу. Напісаў бы заяву. А так старонні ты тут для рэвізораў, выслухваю з-за цябе ад іх спагнанні.

-- Вось яно што?.. -- пакрыўдзіўся дзядзька Козыр.

Заўважыўшы гэта, Хрол памякчэў да старога чалавека.

-- Не крыўдуй. Ты ў рыбгасе нікому не замінаеш. Твае рукі тут ох як патрэбны!

І сапраўды, куды дзядзьку Козыру ад рыбгаса? Прападзе зусім тады гэта дзівак. Падумаўшы гэтак, Хрол дадаў:

-- Але і ты мяне зразумей. Парадак аплаты тваёй павінен быць. Хоць бы як сезоннаму работніку.

-- Ат, -- адмахнуўся дзядзька Козыр. -- Пенсію, якая ні ёсць, даюць. А што да заробкаў у рыбгасе?.. Дзякуй, што хоць не гоніш.

Хролу падабаўся гэты асілак сваёй шчырасцю, лагоднасцю, ды, мабыць, адно духоўнае моцы не ставала яму -- пастаяць за сябе; пасля таго, як вярнуўся з псіхіятрычнай бальніцы, апусціўся ён, запіў, што было адно на руку ягоным нядобразычліўцам.

Хрол, адчуваючы нейкую шчымліваю віну, уважліва паглядзеў на дзядзьку Козыра. Ярка свяцілі пражэктары, але не ўсюды. За дзядзькам Козырам бачыўся густы змрок, і гэтае відовішча ўразіла да здзіўлення: сапраўды, перад табою -- волат, які хоча абараніць цябе, закрыць сабою цябе ад напасцяў. Хрол разгубіўся, удзячны дзядзьку Козыру за клопат, а мо і нешта большае, што адчуваеш у добрым чалавеку, ён нейкую хвілю не ведаў, што і адказаць.

-- Ты гэта, дзядзьку... Гэта... Прабач мне, -- нарэшце сабраўся ён з адказам. -- Не турбуйся. Павер мне. Мы вытрываем... Разам! І тваё добрае імя ачысцім ад паганай брыдоты. Хай пры нас і загінуў чалавек -- сумленне наша чыстае. Не дамо нікому ім патураць. Хадзем да мяне ў кантроу, памянем па-мужчынску Ігната... Чыста, па-чалавечы...

-- Ты што, Сцяпанавіч?.. -- спалохаўся дзядзька Козыр. -- Работа ж ідзе. Мне на склад пара.

-- Твая праўда, -- спахапіўся Хрол. -- Тады зробім гэта заўтра. Усіх мёртвых памянем, каб ачысціцца, узяць на сябе іх клопаты і грахі.

Дзядзька Козыр згодна кіўнуў, павярнуўся, пашыбаваў да складскіх дзвярэй. Дагнаў Пятра Сойку, які зноў каціў поўны вазок рыбы, дапамог яму -- іх разам быцца прыглынулі расчыненыя насцеж дзверы. Хрол яшчэ крыху пастаяў, агледзеўся. На прычале

ўзмацніліся галасы, пэўна, рыбакі скончылі выгружаць з лодак рыбу і адчулі палёжку. Яшчэ колькі часу -- і зусім ціха стане на прычале, рыбакі пайдуць дахаты, каб, адпачыўшы, заўтра зноў выйсці на возера і боўтацца там на хвалях цалюткі дзень.

Хрол уздыхнуў, пайшоў ад склада. Спустошана было на душы; недзе глыбока-глыбока ў грудзёх цягнула халадком. Мо гэта было адчуванне страху: усё ж, калі не яршыцца, а падумаць спакойна, -- брудная задума Кацубінскага, і можа яна няведама да чаго прывесці. Аднак не, чаго тут баяцца! Хрол сам сабе ўсміхнуўся: ён не палахлівы, абароніцца. Хай сабе хвалюецца, перажывае -- значыць, ён яшчэ не збыдзячэў... Ды яшчэ каб адпачыць ад сёняшняга выпрабаванага зла -- і зноў тады сэрца захлынецца болем страт, што наканавала яму жыццё. І зноў ён убачыць яскрава кроў свайго бацькі, абуджаную ў памяці чужой крывёю, крывёю Ігната Хапрова, адчуе, як зыходзіць цяплом кроў розных людзей, перамешваецца яна, а потым нібыта ўліваецца ў цябе... І холадам тады заходзіцца не толькі тваё сэрца, але і розум, гэты холад гоніць па целе той жах, калі здаецца, што лепей самому памерці, каб не адчуваць незразумелай віны перад сышоўшымі ў нябыт роднымі і чужымі людзьмі, перад усімі, з кім жывеш і пакутуеш сам-насам у невыказным адчаі.

Хрол ачомаўся ад задумення. Сам таго не жадаючы, ён далёка адышоў ад прычала, з утравелага грудка ступіў на вільготны пругкі пясок, дайшоў да вады. Абмыў ад рыбнай слізі рукі... “Вось і дзень мінуў, -- сумна адзначыў ён. -- Божа, які страшны і цяжкі”.

5

“Позна, аднак, вяртаюся дахаты, -- пашкадаваў Хрол, зачыняючы за сабой веснічкі. -- Сям’ю за работай амаль не бачу...”

Ён нейкі час затрымаўся на падворку -- здалося, святло з вокнаў хаты лілося ў цемру гэтым вечарам чамусьці ярчэй, прываблівала гэтак, што захацелася проста пастаяць і паглядзець на яго. За фіранкамі вокнаў раз-пораз узнікалі цені постацей -- там, у доме, былі жонка, дзеці... Хролу раптам пацяплела на душы; ад гэтага нечаканага прыліву пяшчоты пачулася вельмі ўтульна.

Асцярожліва, каб не нарабіць грукату, ён падняўся на ганак, прайшоў у веранду. Там, не запальваючы святла, таксама цішком намацаў клямку дзвярэй пярэдняй. Падумалася, што, мабыць, занадта ён беражэцца -- усё ж ідзе не куды-небудзь, а ва ўласны дом, але адчуванне таго нярадаснага, што было перажыта за адышоўшы дзень, стрымлівала, вымушала не спяшацца. Трэба ж было расказаць пра Ігнатаву смерць жонцы, а гэта больш за ўсё і гняло. Тоня магла падумаць благое, западозрыць яшчэ, што ён, Хрол, які апошнім часам варожа ставіўся да Хапровых, мабыць, радуецца гэтай бядзе. Так, баяўся ён такога павароту думкі сваёй жонкі. Жанчына ўсё ж, што можа ўбіцца ёй у галаву -- таго і Бог не ведае, ды яшчэ хіба яна забылася на тое, што колісь была за Ігнатам?..

Ды другога вяртання дахаты няма, трэба пераступаць свой парог. У пярэдняй пацягнула цяплом, прыемна амыла ягонай нябачнай хваляй азяблы твар, і Хрол міжвольна адчуў, што прамерз -- восеньская слата панавала на двары. Ён ступіў асцярожна яшчэ колькі крокаў -- і апынуўся на кухні. За абедзенным сталом, пасцеленым белым абрусам, на яго трывожна паглядзела Тоня. Перад ёю ляжаў стос сшыткаў, пэўна, яна правярала нейкія работы сваіх вучняў. “Зноў дапазна

заседзелася...” -- падумаў Хрол пра жонку і, адварочваючыся ад яе стрэчнага шэрага позірку, запытаўся:

-- Дзеці яшчэ не спяць?

Запытаўся пра відавочнае, адно каб не маўчаць; усё ж дзень навывлет не быў у хаце -- не заходзіць было ж у яе маўклівым сугнеям. Тоня адразу ж азвалася на ягонае слова:

-- Дый нейкі прыгодніцкі фільм глядзяць.

Сапраўды, за дзвярыма залы, у якой быў тэлевізар, чуліся галасы. Хрол не стрываў, прачыніў гэтыя дзверы -- быццам нехта падштурхнуў яго паглядзець на дзяцей -- і сустрэўся позіркам з Наталкай. Дачка ўзлезла з нагамі на канапу, паўляжала, абапіраючыся спінаю на валік; няёмка азірнулася на бацьку, а потым зноў утаропілася на экран, дзе нешта чыніў нейкі чалавек у фашысцкай уніформе. Што да Лёніка і Паўліка, дык тыя нават не варухнуліся -- паўляжалі сабе, захопленыя фільмам, у мяккіх крэслах.

“Штырліца глядзяць...” -- усміхнуўся Хрол і, задаволены гэтай дзіцячай мірнай еднасцю, зачыніў назад асцярожна дзверы. “А ўсё ж у Наталкі вочы не матчыны... І не мае. Хапроўскія, -- непрыемна драпнуў кіпцюрык рэўнасці Хролава сэрца. -- Але, гэта вочы Ігната Хапрова...”

-- Ды не тапчыся ты, не разнасі гразь па падлозе, -- адарвала яго ад непрыемнай думкі Тоня, устаўшы з-за стала. -- Праходзь у бакавушку. Там гарачая вада. Умывайся -- і вячэраць!

Гэта быў звычайны жаночы клопат, як і ўчора, і пазаўчора, але сёння Хрол адчуў у яе словах раздражненне. Ці, мабыць, гэта толькі здалося? Аднак даволі сумнення, каб затрымцела-забалела

душа... Хрол уздыхнуў і, нібыта слухаючыся жонку, прайшоў у вузкія, што былі ледзь неўпрытык з выхадам з хаты, дзверы.

Тут, у маленькім, бакавым ад кухні пакойчыку, апынуўшыся сам-насам, ён злосна скрыгатнуў зубамі. Ну, годзе, загадаў сам сабе Хрол, хопіць самакатавання! Бяду Ігната Хапрова не паправіць. Чаго цяпер шкадаваць, ірваць сабе душу? Колькі людской жорсткасці перанёс ён, Хрол, ягонья бацькі, маці... Яны -- Стральцовы, і хіба хто ў гэтым праклятым мястэчку ад таго скалануўся? Хіба яны, Стральцовы, слабыя на памяць?!

Кожны чалавек стаіць адно за сябе. А ўсё астатняе -- сентыментальнасць, не больш, годнае адно на тое, каб кату пад хвост! Ад гэткага душэўнага ўздыму Хрол ажно павесялеў: наліў у начоўкі гарачае вады з тытана, разбавіў яе халоднаю, распрануўся і пачаў мыцца. Падумаў, што сёння не надта датыкаўся да рыбы, акрамя што стронгі, дый то памыў рукі на беразе возера, таму не трэба доўга намывацца, збаўляцца ад салаткаватага рыбнага паху. Ды раптам яго апякло -- на ягоных жа руках была сёння чалавечая кроў! І зноў ён апанурыўся. Дамываўся прыгнечаны, быццам і не хацеў колькі хвілін таму ўзбадзёрыцца. “Мяккацелы ўсё ж я чалавек, -- падумаў пра сябе Хрол. -- І гэта мяне губіць, не дае шчасця”.

Пасвяжэлы ад вады, ён вярнуўся з бакоўкі на кухню, дзе за гэты час Тоня падала на стол. Ён сеў, падсунуў да сябе бліжэй поўную талерку смажанага з бульбай мяса. “Пэўна, полудзень гэта, -- зірнуў на жонку, якая яшчэ завіхалася ля пліты. -- Бач ты, падала і не спыталася, чаму не прыехаў апоўдні дадому. Ці сама ўжо ведае пра Ігнатову гібель?” Хоць з ранку нічога не еў, есці яму не хацелася; аднак падчапіў відэльцам кавалак мяса, нехаця пачаў

жаваць. У одуме памалу апарожніў талерку, адчуў, што не падсілкаваўся, папрасіў у жонцы дабаўкі. Тоня нібыта ўзрадавалася гэтаму, падала яшчэ смажаніны ды паставіла на стол рознай салодкай спажывы. Хрол, аднак, даеўшы бульбу з мясам, не спакусіўся на салодкае, адно пакратаў пульхную здобу, быццам правяраючы яе на свежасць, дый сцішыўся за сталом. “Добрая гаспадыня Тоня, уважлівая яна жонка, -- думалася яму, -- ды не даведацца, не ўразумець, ці шчаслівая яна з ім?.. Як адгадаць думкі, пачуцці жонкі наконт гэтага? Ці ж адны да канца ён з ёю?”

Хрол захітаў галавою: і лезе ў сэрца такі страх! Ніколі гэтак не баяўся за сям’ю, за дзяцей, як цяпер, пасля гібелі Ігната Хапрова!

-- Ты чаго замаркоціўся? -- спыталася Тоня, прысеўшы насупраць за сталом. -- Пі чай, а то астыне.

Хрол падняў вочы, уважліва паглядзеў на жонку. Дрыгнулі, апусціліся яе вейкі -- пэўна, цяжка было ёй сустракацца з мужавым позіркам; сядзела ціха, павольна разгладжвала пальцамі нейкую, мусіць, адно ёй бачную памяцінку на белым абрусе. Хрол спакваля агледзеў яе, уздыхнуў: жончын твар ужо густа пакрыты сетачкай зморшчынак, асабліва ля вачэй і вуснаў, акругліўся падбародак... І паставай яна ўжо не тая -- паважнела, раздабрэла, вось ажно выпінаюцца з-пад халата формы, праўда, яшчэ даволі пругкія, правільныя... Не... Усё ж і зараз прыгожая Тоня, не спатоліць і зараз прагнасці кахаць яе. Хрол быў пацягнуўся да жонкі, ды раптам адчуў, што яна сядзіць перад ім счужэлай, далёкай, быццам і не пражылі яны разам ледзьве не дваццаць гадоў. Здагадка, што яна таксама зараз недзе думае пра Ігната, а мо і шкадуе, у душы аплаквае яго, сціснула Хролава сэрца.

-- Чай, кажаш, схаладнее?.. -- з'едліва прамовіў ён. -- Усяго бяды... Мо нешта ў нас больш важнае схаладнела, а мы і не заўважылі. Жывем, каб адно жыць, не асаромецца на людзях...

Тоня ўздыгнула, як хто яе абудзіў ад одуму пугай; яе шэрыя вочы імгненна заблішчэлі. Яна здзіўлена ўтаропілася на Хрола:

-- Ты пра што, Хролка? Не разумею.

Хрол засаромеўся сваіх слоў. Адставіў убок талерку, кубак з чаем, пасунуўся на стале бліжэй да жонкі, ухапіў яе рукі, даўно згрубелыя ад невыводнай хатняй работы, і пачаў іх цалаваць.

-- Даруй. Цяжка мне... Быццам нешта ва мне абарвалася, неспакойна на душы, адныя сумненні. Ты ведаеш, Ігнат загінуў...

-- Ведаю, -- не здзівілася Тоня. -- Зайшла ў настаўніцкую пасля ўрока, а там, чую, пра гэта гавораць. Быццам яго трактарам расціснула...

-- Не трактарам, а станінай з-пад каўша. Не ўгледзеў яе ён, не засцярогся, і яна пераціснула яго на гусеніцы. Ці гэта бацька ягоны, ці ягоны дзядзька Піліп... Хтосьці з іх, націснуўшы на рычаг, апусціў гэты коўш, калі вылазілі з кабіны. Следчыя, канечне, разбяруцца. А я ратаваў. Толькі не давёз да раённай бальніцы, памёр ён па дарозе. І цяпер млосна, нават страшна, быццам я вінаваты ў гэтай смерці.

-- А як ты там апынуўся? Каля трактара?

-- Выпадкова. Паехаў да Хапровых па ключы ад запаснога склада.

Хрол зазірнуў у Тоніны вочы. Тая сядзела наўздзіў спакойна. Ды раптам аслабаніла рукі, вінавата неяк усміхнулася, абняла, прытуліла Хрола да сябе, пачала гладзіць па галаве.

-- Божа, які ты ў мяне добры і... дурненькі, -- уздыхнула жонка.
-- Нават беды не пасеялі зла ў тваім сэрца. Дакуль ты будзеш такі неабачлівы?..

-- Ды што я, -- Хрол ажно захлынуўся ад такой пяшчоты, паспрабаваў вызваліць галаву з абдымкаў, але Тоня моцна прыціснула яе да грудзей. -- Няўжо дурань дурнем?..

-- Не тузайся, -- раптам усхліпнула Тоня. -- А няўжо ж. Знайшоў каго шкадаваць, да каго раўнаваць... Ты ўсё забыў, дараваў Хапровым?.. А я -- не...

Хрол усё ж выслабаніў галаву з гарачых Тоніных рук. Здзіўлена глядзеў на жонку: аказваецца, ён і не ведаў, што Тоня такая жорсткая.

-- Я згубіў былога сябра, ты -- былога мужа. Ён жа...

Хрол спахапіўся, збаяўся сказаць, што ён ведае, што Ігнат -- бацька Наталкі, збаяўся, бо ён з Тоняй ніколі не выказвалі адно аднаму гэта. Ён сціснуўся: што скажа жонка на такі папрок? Але Тоня надзіва ціха рассмяялася:

-- Ніколі Ігнат не быў табе сябрам. Смылела адно яму -- верхаводзіць над табою, над сынам вучонага. І мужам ён ніколі мне не быў. Муж мой -- ты... Чуеш? Першы і апошні. Трывала і добра мне за табою, Хролка. Лёсу дзякуй, што ты ў мяне ёсць.

-- Цішэй, дзеці пачуюць, -- шчасліва засмяяўся таксама і Хрол. Засмяяўся мо першы раз за гэты пакутлівы дзень. Дзіўна, жорсткасць Тоні да Ігната яго не абурыла, ён адчуў, што яна хавала сваю нянавісць да гэтага чалавека і толькі зараз нібыта яе прарвала -- і аказалася, што яна гэтаксама, як і ён, баялася перад Ігнатам за сваю сям'ю.

-- Не пачуюць. Пакуль ты мыўся, я пагнала іх спаць, -- насцярожылася, аднак, і жонка. -- Давай і ты ідзі, кладзіся, забудзь на благое. Усе нашы беды ішлі ад Хапровых, а ты іх шкадуеш... Не варта. Ідзі, кладзіся і не пакутуй.

-- А ты?

-- Прыбярэ са стала і таксама іду, -- Тоня прыцягнула яго да сябе, пацалавала ў скронь. -- Ідзі...

Хрол ледзь не залпам апаражніў кубак чаю, устаў з-за стала.

-- Пагляджу, як дзецці спяць, -- сказаў ён жонцы і падышоў да дзвярэй залы. За імі, у зале, дзе яшчэ нядаўна дзецці глядзелі тэлевізар, цяпер спалі Паўлік і Лёнік; у Наталкі быў асобны пакойчык, у які можна было прайсці таксама праз залу. Хрол пацягнуў ціха на сябе дзверы -- і адразу ў зале патухла святло настольнай лампы. Хтосьці з сыноў у такую пазнату яшчэ чытаў. Пэўна, старэйшы, Паўлік... Хрол асцярожна прайшоў у пакой, у паўзмроку, што стварала святло, якое трапляла сюды з пярэдняй, паглядзеў на сыноў, паправіў на іх коўдры. Зайсці да дачкі не адважыўся, хацеў ужо выходзіць з пакоя, як раптам пачуў ціхае:

-- Тату...

Аказваецца, не спаў меншы сын, Лёнік, які ляжаў на раскладушцы ледзьве не пасярэдзіне пакоя. Хрол прысеў на кукішкі ля яго, пагладзіў па віхрастай галоўцы, спытаўся:

-- Чаго табе?

-- Ты мне зробіш бумеранг?..

-- Які бумеранг? -- здзівіўся Хрол на нечаканую прыхамаць малога. Нават павысіў голас, ды спахапіўся, запытаўся далей ціхенька: -- Пра што ты, сынку?..

-- Ну... гэта... -- Лёнік заварушыўся на раскладушцы, прыўзняў над падушкай галоўку, бліснулі ў паўзмроку вачаняты. -- Вугольнік такі... Кідаеш яго, а ён вяртаецца да цябе назад. Віцьку Місюку бумеранг родзічы з-за мяжы прывезлі, а я сказаў яму, што ты мне не горшы зробіш.

Хто такі Віцька Місюк, Хрол не ведаў, мабыць -- з сынавых сябрукоў. Місюкоў шмат у Загародскім, у каго ж іх родзічы за мяжой? Хрол задумаўся ды спахапіўся: сын чакаў адказу...

-- Ты ведаеш, сыну... -- Хрол зноў паглядзіў Лёніка па галоўцы. -- Бумеранг -- гэта зброя, гэта зло жывому... І калі ты імкнешся чыніць зло, яно абавязкова калі-небудзь вернецца і адпомсціць табе. Не трэба нам бумеранга, сыноч. І Віцьку гэтае растлумач...

-- Ну, тату... -- расчаравана працягнуў сын.

-- Спі, позна ўжо, -- Хрол пацалаваў яго. -- Заўтра пра гэта пагаворым. Спі.

Хрол накрыў коўдраю Лёніка, паглядзеў на Паўліка, які спаў на канапе, і выйшаў з залы. Растуць дзеці, уздыхнуў ён, трэба за імі бацькавае вока. Работа, воўк яе рэж, увесь час забірае... Хрол прыслухаўся: Тоні на кужні не было, там -- ні шолыху! Мабыць, кудысьці выйшла... Ён прайшоў у спальню -- невялічкі, цесны пакойчы, які ён не так даўно адгарадзіў сценкай ад прасторнай раней кухні. "Ленік на раскладушцы маецца, ён з Тоняю -- вось тут..." -- сумна падумаў Хрол. Падрасталі дзеці і цеснавата рабілася ў доме, дзе колісь пасяліўся са сваёй сям'ёй ссыльны вучоны Сцяпан Васільевіч Стральцоў. Шмат пераробак ужо было зроблена, і гэты дом абнавіўся, раздаўся ўшыркі, нібыта распаўся на невялічкія пакойчыкі, але цяпер і іх не хапала для сямейнага прастору. Дачцэ пакойчык -- трэба! Сынам -- таксама!.. Хрол,

праўда, не бедаваў, што ён і жонка перайшлі ў самы маленькі пакойчык; ды і колькі ім туліцца тут? Наталка, вось, канчае школу -- і ў інстытут паступае, а там, глядзі, замуж... Не заседзіцца ў дзеўках, местачковыя кавалеры ўжо аціраюцца пад вокнамі. А там і сыны пачнуць збірацца ў дарогу -- на вучобу, у армію... Так што гады тры-чатыры -- і будзе гэты дом ад пустаты непамерна вялікі. І з гэтым ніяк не хоча пагадзіцца Хрол. Дый Тоня... Чуюць яны сэрцам, што будзе якраз гэтак, ды што перайначыш -- жыццё ідзе сваёй хадою, па сваіх законах, і надыходзіць той час, калі дзеці ўжо не надта цягнуцца да бацькоў.

Што праўда, Хрол патаемна песціў адну думку. Калі хто з дзяцей застанецца пры бацьках, ён перабудуе дом нанова. Сродкі на гэта ёсцёка, сям'я жыве нябедна, а што да таго, дзе распачынаць новую будоўлю, то лепей на старым котлішчы. Куды ж з гэтага падворка, дзе спрэс сляды бацькі, маці, яго -- Хрола... І хоць яны, Стральцовы, апынуліся ў гэтым мястэчку не па сваёй ахвоце, а быццам тое насенне, занесенае немаведама куды ветрам, усё ж добра-такі, што тут прыжыліся. А што да дзяцей -- дык гэта ўжо маладыя загародскія парасткі, ім сумаваць ці радавацца па гэтым краі, як па сваёй радзіме.

“Ага, трэба ўсё ж перабудоўвацца. І, мабыць, пачынаць хутчэй”, -- падумалася Хролу, як апошнім часам заўсёды, калі ён заходзіў у спальню. У спальні было задушна: і так маленькі пакойчык, ды яшчэ было напалена ў хаце, і цяпло быццам згусцела ў гэтых сценах, якія можна пакратаць адразу, развіўшы па баках рукі. Хрол уключыў лямпу, што стаяла на тумбачцы, прыадчыніў акно. Пачуў, як знадворку лапатаў дождж. “Зноў пачаўся... --

пашкадаваў на гэта ён. -- Ці будзе рыбны лоў заўтра?" Ён нетаропка распрануўся і залез пад лёгкую коўдру.

Сам таго не прыкмеціў, калі супакоіўся. Ён ляжаў, міжволі адчуваючы, як завіхаецца на кухні жонка, ляжаў і думаў, думаў... Толькі не пра тое, што перажыў удзень. Не пра Ігната Хапрова, і, канечне, не пра Стрыка, не пра ўчастковага Кацубінскага, пра якіх не сказаў ён Тоні -- навошта было псаваць ёй настрой нейкімі там дурнымі пагрозамі; няўцям гэтым злыдням, што ён, Хрол, бацькавага гарту. А думаў Хрол пра тое, што трывогі і высілки ягонья на гэтай зямлі, мабыць, недарэмныя. Цуд жа які: сям'я, дзеці... Міжвольна падумалася пра той час, калі ён першы раз стрэў Тоню... Ён, ужо студэнт інстытута, едзе дахаты на канікулы - на аўтавакзальчыку раённага гарадка вывучае расклад руху аўтобусаў... Вывучае, і раптам чуе за спінай засяроджанае:

-- Дзе ж тое Загародскае?..

Хрол паварочваецца на голас і бачыць дзяўчыну. Не з местачковых, незнаёмую... Тая таксама ўважліва вывучае расклад, моршчыць пацешна кірпаты носік і варушыць пульхнымі вуснамі.

-- Я пакажу вам яго, -- смяецца Хрол, быццам хтосьці наддаў яму адвагі. -- А вам чаго туды? Па што едзеце?..

Дзяўчына насцярожана паглядзела на яго, ды раптам даверліва засмяялася:

-- Па шчасце...

... Тоня нечакана зайшла ў спальню, быццам з'явілася з ягоных думак.

-- Спі, -- загадала яна яму з парога, дастала з шафы начнушку і пачала распускаць перад люстэркам валасы, расчэсваць іх грабенчыкам. Хрол заварожана глядзеў на яе, і раптам адчуў, як

нешта патаемнае зварухнулася ў ягоным целе, наддала ягонаму зморанаму целу свежае сілы. Жаданне адчуць ля сябе жонку нарастала імгненна, няўмольна; Хрол зварухнуўся...

-- Адварніся, калі ласка, -- раптам сарамліва папрасіла Тоня і, узяўшыся за адвороты халата, цераз плячо зірнула на яго.

Хрол усміхнуўся: вечнасць ужо жывуць яны разам, а жонка ўсё такая ж...

-- Заплюшчыў вочы...

-- Моцна?

-- Ага...

Ён ляжаў, не варушыўся, ды раптам ягоныя павейкі пасвятлелі, быццам пабольшала ў спальні святла, і ён міжвольна расплюшчыў вочы. Тоня вохкнула ад такой неспадзяванкі, збянтэжылася; начнушка выпала з яе рук. Жонка памкнулася падхапіць яе з падлогі, дый знерухомела, прыкрыўшыся, наколькі змагла, рукамі... Хролу перахапіла дыханне. Ён прыўзняўся насустрач жонцы, асцярожна, ратавальна падаў ёй свае дужыя рукі. І яна даверылася гэтым рукам, раскрылася, ускалыхнулася насустрач усім сваім целам... Нібыта цёплая хваля ахінула Хрола, і ён, адчуваючы, што задыхаецца чамусьці пахам маліны, быццам правальваецца ў малочную, мяккую бездань, здушана прастагнаў.

-- Люблю. Чуеш? Люб-лю-ю...

6

Падворац рабгаса прасвечваўся наскрозь чырванню, што пазначалася над возерам на ўсходзе, і Хрол, радуючыся добрай змене надвор'я, яшчэ здалёк, як толькі выйшаў з вулкі, угледзеў рухомую постаць. Нехта ўжо хадзіў на світанку сярод пабудоў! Хрол не здзівіўся на гэта: мала каму з рыбакоў не спіцца,

неспакоіцца ў пуціну і цягне да вады, карціць хутчэй закінуць туды невад? Ён няспешна прайшоўся дарогай, што абрываўлася каля гаспадаркі. Вароты былі прымкненыя на замок, і ён прайшоў у веснічкі, акуратна зачыніў іх за сабой.

“Каму ж гэта не спіцца?” -- цікаўнасць усё ж пачала падганяць яго. Ён вырашыў адразу пайсці да прычалу, бо толькі туды магла прывесці душа рыбака, ды раптам спыніўся, прыслухаўся... Ці гэта яму здалося: за канторай быццам нешта затрашчала? Не, сапраўды... Зноў пачуўся грукат і трэск. Было тут з чаго насцярожыцца, і Хрол, адчуваючы, як пачало галопам скакаць ягонае сэрца, кradком падаўся да канторы. Ён цішком абагнуў пакінутую з вечара машыну, падкраўся да вугла і... рашуча завярнуў за яго.

На гэтым глухім баку канторы ён убачыў дзеда Тадося -- рабгасаўскага вартаўніка. Захоплены знянацку, той схапіўся за стрэльбу, насцярожыўся, ды пазнаўшы дырэктара рыбгаса, узрадаваўся, павітаўся.

-- Бяда, Сцяпанчыч! Ванька Хапроў нібыта блёкату наеўся. Запаснікі трушчыць. І не падпускае да сябе. Крычыць, што паб'е, калі падыйду да яго.

-- Даліся ўсім гэтыя склады, -- спахмурнеў Хрол. -- І даўно ён тут?

-- Ды не... -- памяўся дзед Тадось. -- Можа якраз гадзіну.

-- Навошта пусціў?

-- Дык ён жа тут... Гэта... галава, -- разгубіўся вартаўнік.

Хрол паморшчыўся: сапраўды, чаго было за гэта спаганяць са старога. Дазволіўшы дзеду Тадосю збірацца дахаты, ён накіраваўся

да запасных складоў, адкуль раз-пораз вельмі выразна ў ранішнім сутонні чуўся грукат і трэск.

Усе трывогі і клопаты мінулага дня аселі, аказваецца, неглыбока ў свядомасці і пасля начы абуджалі зноў-такі горыч страты нечага важнага, выклікалі расчараванне. Хрол адчуў гэта, зразумеў, што і дзень надыходзячы, што пачынаецца сонечна і чыста, гэтаксама будзе горычны і сумны. Ён убачыў кладаўшчыка, і сэрца ягонае сцялася: як змяніўся ад гора чалавек! Зусім згорбіўся, нават здрабнеў...

Між тым кладаўшчык нават не зірнуў на яго; шпурнуўшы амаль што не пад ногі яму скрынку з рыбай, да тых скрынак, да той рыбы, што ўжо гурбай валялася-расцякалася па мокрай траве, ён кінуўся назад у запаснік і праз колькі хвілін зноў з'явіўся ў пройме дзвярэй з нялёгкай ношай. І зноў -- хруст скрынкі, усплескам ускінулася на траве, нібы жывая, буйная рыба, бліснула меддзю... Гледзячы на гэты пагром, ахоплены распаччу і сумам, Хрол паволі даходзіў да таго, што ж усё-ткі ён бачыць, што хоча кладаўшчык зрабіць з гэтым уловам... Узяць яго да памінальнага стала? Нарэшце, скуль жа гэты ўлоў і чаму трапіў ён у запаснікі?..

-- Пачакай, -- Хрол раптам аслабаныўся ад спагадлівага одуму і запыніў старога Хапрова, калі той паспеў абярнуцца ў склад і зноў бразнуў долу новай скрынкай. -- Што вы робіце?

Стары Хапроў уздрыгнуў, нават адскочыў убок і ў наступны момант змучана ўтаропіўся ў Хрола шырока расплюшчанымі вачыма.

-- Вы што тут робіце? -- перапытаў Хрол і раптам жахнуўся ад убачанага бяздумнага позірку.

Стары зморшчыўся, ўсхліпнуў.

-- Ігнатка... Сыноч мой, -- пацягнуўся ён рукою да Хролавага твару, ды раптам адхінуўся: -- Ты не Ігнатка!.. Во... А гэта... -- узняўся раптам на крык. -- Навошта мне цяпер гэта?! Каму?!

Нібыта падкінуты спружынай, стары Хапроў скокнуў да рыбнае гурбы, гахнуў гумовым ботам па бліжэйшай скрынцы, ажно затрашчалі дошчачкі, і стаў ярасна растаптваць параскіданых па траве адборных ляшчоў.

-- Вось так! Нікому іх! Так! -- мясіў ён нагамі, блытаючыся ў плашчы, ажно пырскі разляталіся веерам.

-- Стойце! -- ухапіў яго за рукаў здзіўлены Хрол. -- Скуль гэтая рыба?

-- Не ведаеш скуль? -- крутнуўся да яго кладаўшчык і торкнуў рукой у бок возера. -- Вунь адтуль! З вады! Гэта твой бацька: жыць каля вады -- і не чапаць рыбы! Дзяржаўна-ая-я!.. І ты туды?.. У-у, ненавіджу! У-у... Мала было катаржаніна -- жаканам... Каб яшчэ тады і цябе, шчанюка, разам з ім... Ох, як лёгка было б усім. Але ты жывеш... Перажыў майго Ігнатку. Божачка, навошта ты так рана забраў яго да сябе! Няўжо мяне караш? За Стральцовых, за гэтых вылюдкаў?

Хрола нібыта працяла токам. Страшныя выпучаныя вочы кладаўшчыка былі нязносна блізка, не ўратавацца было ад іх! Адчуваючы, як пырскае па твары чужая сліна, ён адхіляўся, выпінаўся назад; здавалася, стары Хапроў вось-вось учэпіцца яму ў горла. І тут Хрол вызверыўся, падаўся наперад.

-- Значыць, не памыляліся ў сваіх здагадках людзі: гэта ты застрэліў майго бацьку? Ты? Гад!.. -- Хрол ухапіў кладаўшчыка за грудкі. -- Цяпер малітвы ладзіш?..

Ад такога напору стары Хапроў раззявіў рот, зусім выкаціў вочы.

-- Адказвай, сабака! -- адчуваючы брыдоту, адштурхнуў яго ад сябе Хрол. -- Ты?!

-- Не-е. Не, -- заслانیўся рукамі і падаўся назад кладаўшчык. -- Хі-хі-хі... Хролачка, не... Гэта Вільтоўскі страляў...

-- Вільтоўскі?.. -- перабіў Хрол. -- Хто такі?

-- Хі-хі-хі... -- стары Хапроў прыцэліўся ў Хрола пальцам. -- Бах! Бах! Ага, гэта ён... Ат, не знойдзеш яго, ён памёр. Хі-хі-хі... Бах! У органах НКУС ён працаваў, а цяпер ляжыць у раённым цэнтры на могілках. Бах! Чаму ж ты не падаеш? На мне няма крыві твайго бацькі, Хролка. Чысты я, чысты... Хі-хі-хі...

Хрол раптам адчуў, што калі зараз не сядзе, можа ўпасці, і павольна апусціўся на патрушчаную, што ляжала каля ног, скрынку. Вось і ўсё, ён ведае тайну пагібелі свайго бацькі, чаго дазнацца хацеў усе гэтыя гады. Даведаўся, і што?.. Чаму так страшэнна маркотна? Мусіць, з таго, што дайшла гэтая тайна да вушэй праз чужое гора? Хрол паляпаў па кішэні курткі, дзе звычайна насіў цыгарэты, міжвольна пацягнуўся па тытунь, каб запаліць, захлынуцца дымам і супакоіцца, -- ды марна, успомніў, што нядаўна кінуў курыць, і пашкадаваў. Абхапіў галаву гукамі. Вось яна, гэтая тайна? Нейкі Вільтоўскі -- забойца ягонага бацькі! Нічога, ён спытае з яго, няхай і з мёртвага.

-- Чысты я... Чысты, -- бубнеў над ім кладаўшчык. -- Чысты...

-- Сціхні! -- абарваў яго Хрол. -- Заладзіў: чысты, чысты... Анёл! Можа ведаеш, хто дзяцей Козырава спаліў? Кажы, сабака! Ты, ці хто з тых, каму ты гэтую рыбу ладзіў?..

Хрол усхапіўся са скрынкі і садануў у злосці нагою па гурбе рыбы.

-- Кажы, сволач! Крычыш: рыбу ад вас адабралі?! Да возера не падпускаюць? Каго не падпускаюць? Вас, ненажэрных, са стрэльбамі? Прызнавайся: хто яшчэ з табой у змове?

-- Бах! -- стары Хапроў “стрэліў” пальцам. -- Падай. Бах! Бах!

Хрол аслупянеў. Яшчэ не даючы веры, што перад ім вар’ят, ён ціхенька пацягнуўся рукой да старога Хапрова.

-- Бог з вамі, дзядзьку Ваня. Які “бах”... Супакойцеся.

Стары Хапроў адскокнуў, сарваў з галавы шапку, кінуў ёю ў Хрола. Хрол злавіў гэты заношаны трывух, працягнуў яго назад кладаўшчыку і жахнуўся: з якой дзікай лютасцю глядзеў на яго стары Хапроў! Але ў гэтым позірку не было таго фокуса, што жывіць зрэнкі, высвечвае асэнсаваную думку. Матлянуўшы высахлай лысай галавой, да якой быццам шматкамі прыліплі сівыя валасы, кладаўшчык закрычаў:

-- Не падыходзь! Заб’ю!.. Я чысты!.. Чысты!..

Хрол паклаў на траву перад ім шапку і адступіў назад. Неабачліва наступіў на параскіданую рыбу. Паслізнуўся і ледзьве не ўпаў. Пакуль злаўчыўся і, набыўшы раўнавагу, выпрастаўся, стары Хапроў паспеў падабраць трывух і націбіць яго на галаву.

-- Вось так, -- нечакана спакойна, быццам з палёгкаю, прагаварыў ён і... усхліпнуў. -- Чысты я. Божа... Сынок!.. Што я нарабіў? Божачка...

Хрол зразумеў: трэба пакуль што пайсці адсюль; можа, жывы боль па сыне яшчэ верне старому свядомасць? У ягонай душы ўсё сціснулася ў нейкую цяжкую-цяжкую балючую грудку і не ўцяміць было, што гэта такое: ці гэта перастала жыць ягоная ўласная

кроў?.. Мабыць, тое, што ён убачыў, было страшна, але і страху ён не адчуваў. Лёг толькі на сэрца нязносны цяжар, ад таго і забалела яно. Ох, як баліць!

Хрол пацёр левы бок грудзей, азірнуўся: стары Хапроў працягваў стаяць па-над раскіданай рыбай, прыгнечаны, згорблены, мабыць, ужо і не чалавекам. І раптам ён зразумеў: ён, сын выгнанніка, цяпер ў гнёсным становішчы. Навошта яму цяпер тая праўда, калі яна далася праз смерць былога сябра і вар'яцтва ягонага бацькі. Не такой ён жадаў страшнае ісціны. Далі Бог, не такой...

Хрол пайшоў далей. Так, так... Але і ісціна лёгка не даецца. Усё так наблытана-пераблытана! Да жорсткасці! Ухопіўся за праўду гэтага клубка людскіх адносін -- і новая пятля на чымсьці горле. Ну дык цягні за гэты канец, Хрол Сцяпанавіч! Ён жа ў тваіх руках! Каго ты яшчэ ўдушыш у дадатак да старога Хапрова, Вільтоўскага?.. Можа, Рапецкага, Кацубінскага?.. Сволачы! Свалачное жьццё! Няўжо мусіш і сам быць свалатою?..

Хрол у сэрцах сплюнуў, ступаючы на ганак канторы. Адамкнуў дзверы, прайшоў у свой кабінет, сеў за стол. У ягоных грудзях клакатала, але -- дзіўна! -- колькі тых імгненняў, і гэтая злосць ужо не смыліла душу, адчувалася нейкай незразумелай палёгкай. Старога Хапрова напаткала жахлівая кара? Значыць, гэта па-боску...

Каб неяк супакоіцца, Хрол падцягнуў да сябе паперы, пачаў іх чытаць. То былі накладныя, і ён успомніў, што ўчора за клопатамі не скамандаваў адпусціць рыбы местачковаму дзіцячаму дому, бальніцы... Што ж, ён зробіць гэта сёння і абавязкова сам прасочыць, каб Ядзя Вярэніч адважыла рыбы лепшай. А яшчэ з

гэтага дня пачне адпраўляць рыбу і проста ў магазіны... Свежую -- адразу людзям! Хай яго здымаюць з пасады, але ён зробіць гэта. Так павінна быць! Досыць адпраўляць рыбу толькі ў раённыя сховішчы, адкуль яна знікае няведама куды.

За акном пачуліся галасы. Хрол прыслухаўся да іх -- ага, пачалі збірацца рыбакі... Яшчэ які міг -- і абудзіцца гэты сонечны ранак ад віскату матарак, паімчаць яны на прастор возера. Так было ўчора, так будзе і сёння, і гэтага працоўнага ладу не спыніць анікому. Гэта ісціна! Хрол нават стукнуў даланёй па стальніцы і паімкнуўся з-за стала, настустрач сваім папалечнікам. Ён выйшаў на ганак -- і зажмурыўся. Ясных ранкаў, калі зіхціць кармінам возера Загародскае, калі ірдзее паўсюль наваколле, Хрол не любіў. Яны былі яму нейкім цяжкім дакорам.